

Piotr Kilanowski

architekt architect

Kamienica przy ulicy Marszałkowskiej 81 w Warszawie

Tenement house at 81 Marszałkowska street, Warsaw

Abstrakt

Dom czynszowy przy ul. Marszałkowskiej 81 stanowi obecnie jedyny relikw przedwojennej zabudowy zachodniej pierzei północnego odcinka tej ulicy. Pierwotnie była to jedna z nielicznych warszawskich kamienic wzniesionych z pełnym zastosowaniem stylistyki secesyjnej na podstawie projektu uznanego architekta, Ludwika Panczakiewicza. Niniejszy artykuł przedstawia historię powstania budynku, sylwetkę projektanta, architekturę kamienicy, uwzględniając przy tym aspekty konstrukcyjne i funkcjonalne, jej wystrój oraz wyposażenie, a także późniejsze dzieje obiektu w kontekście prowadzonej po 1945 r. przebudowy i odbudowy zniszczonej stolicy.

Słowa kluczowe: Ludwik Panczakiewicz, Izidor Pianko, Isaak Rothberg, Zygmunt Frumkin, Władysław Panczakiewicz, ul. Marszałkowska 81, ulica Marszałkowska, architekt, budowniczy, Warszawa, kamienica, dom czynszowy, czynszówka, secesja, *art nouveau*, Biuro Odbudowy Stolicy, BOS

Wprowadzenie

Mimo licznych nowych inwestycji powstających w centrum Warszawy po 1918 roku (jak np. Muzeum Narodowe, dworzec Warszawa Główna czy Bank Gospodarstwa Krajowego), dominujący przed wybuchem drugiej wojny światowej typ zabudowy wciąż stanowiły kamienice czynszowe wzniesione pod koniec XIX i na początku XX wieku, a w szczególności duże i nowoczesne domy czynszowe powstałe w latach 1904-1914. Budynki te wyróżniały się wysokością, postępową oprawą architektoniczną, a także nowoczesnymi rozwiązaniami konstrukcyjnymi i instalacyjnymi, których w większości nie posiadały jeszcze ich XIX-wieczne odpowiedniki. Przeważająca część omawianej zabudowy uległa całkowitemu zniszczeniu w wyniku działań wojennych w okresie 1939-1945. Wiele zniszczonych wówczas, a także w kolejnych latach kamienic było wybitnymi przykładami różnych stylów architektonicznych, a często

Abstract

Today, the tenement at 81 Marszałkowska st. is the only surviving relic of the group of pre-war buildings which had once formed the western frontage of the north section of the street. Back in its day, it used to be one of the few tenement houses in Warsaw whose design relied fully on the stylistic features of the Art Nouveau style, applied masterfully by the renowned architect, Ludwik Panczakiewicz. This article presents the history of the building's origins, the profile of its designer, the architecture of the building itself – including the structural and functional aspects and its décor, fixtures and fittings – as well as the subsequent fate of the tenement in the context of the post-war reconstruction and redevelopment efforts.

Keywords: Ludwik Panczakiewicz, Izidor Pianko, Isaak Rothberg, Zygmunt Frumkin, Władysław Panczakiewicz, 81 Marszałkowska st., Marszałkowska st., architect, construction engineer, Warsaw, tenement house, tenement, Art Nouveau, Capital City Reconstruction Bureau

Introduction

Despite the numerous new developments taking place in the centre of Warsaw after 1918 (including the National Museum, the Warsaw Main Railway Station or the Bank of National Economy), the most popular type of residential building before the outbreak of World War II was still the tenement house; buildings of this type were being erected during the late 19th and in the early 20th century, with the examples from in the years 1904-1914 being particularly notable due to their size and state-of-the-art design. The distinguishing features of these buildings was their height, their progressive architecture as well as modern structural solutions and installations, most of which were a novelty which their earlier, 19th-century counterparts were sorely lacking. Most of these buildings, however, have been completely destroyed during World War II, between 1939-1945. Many of the tenements that were lost during that time were

także znaczącymi w skali miasta dziełami wybitnych architektów i budowniczych. Historia wielu wspomnianych domów po 1939 roku była niezwykle ciekawa i jednocześnie dramatyczna, jak na przykład dzieje poważnie zniszczonych w wyniku działań wojennych, a następnie znacznie przebudowanych na zlecenie Biura Odbudowy Stolicy kamienic przy ulicach Górskiego 3, Marszałkowskiej 19, Noakowskiego 18, Wilczej 29 czy Złotej 65¹. Po latach działania Biura Odbudowy Stolicy zaczęły podlegać skrajnym ocenom, od całkowitej krytyki po wyrazy uznania.

Interesującym w kontekście ówczesnych decyzji BOS przypadkiem była kamienica przy ul. Marszałkowskiej 81 (il. 1), pełniąca przed 1945 rokiem ważną rolę w zachodniej pierzei środkowego odcinka ulicy Marszałkowskiej i będąca jednocześnie rozpoznawalną realizacją uznanego warszawskiego architekta działającego w I. ćwierci XX wieku.

Historia powstania budynku

Kamienica przy ul. Marszałkowskiej 81 powstała w latach 1905-1906 na działce o numerze hipotecznym 6405, położonej w kwartale zabudowy ograniczonym ulicami Marszałkowską, Wilczą, Poznańską i Hożą (il. 2). Według zachowanych dokumentów i archiwalnych ksiąg hipotecznych działkę tę wydzielono w marcu 1904 roku podczas parcelacji obszaru 1446/7, a jej właścicielami od maja 1904 roku byli Isaak Rothberg i Zygmunt Frumkin. Krótko po wydzieleniu działki nr 6405 rozebrano stojące na niej

outstanding examples of various architectural styles, with some of them being the work of eminent architects and engineers exhibiting an almost unparalleled quality of execution. The history of many of these buildings after 1939 was in equal terms fascinating and dramatic, as was the case with the tenements at 3 Górskiego st., 19 Marszałkowska st., 18 Noakowskiego st., 29 Wilcza st. or 65 Złota st., which have suffered extensive damage during the war and were later reconstructed in a substantially altered form at the request of the Capital City Reconstruction Bureau (BOS)¹. Decades later, the efforts of the BOS have started to polarise opinions, with some subjecting them to scathing criticism and others lavishing praise on the Bureau's achievements.

An interesting example in the context of the decisions taken by the BOS during that time is the tenement at 81 Marszałkowska st. (fig. 1) which was remarkable in the western frontage of the middle section of Marszałkowska st. and remained among the most distinctive designs created by one of the most renowned Warsaw architects of the 1st quarter of the 20th century.

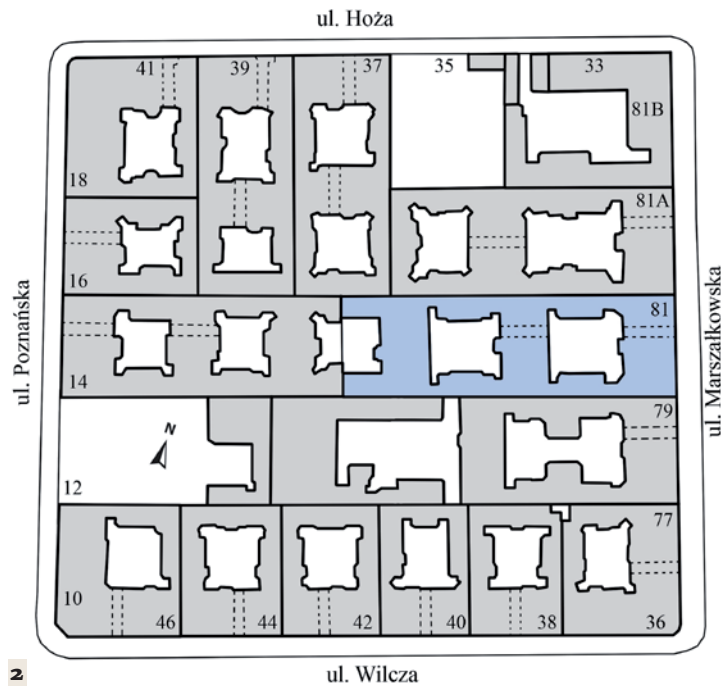
Origins of the building

The tenement at 81 Marszałkowska st. was erected in years 1905-1906 on a plot bearing the land and mortgage register number 6405, located in the quarter positioned between the Marszałkowska, Wilcza, Poznańska and Hoża streets (fig. 2). According to the

drewniane i murowane budynki gospodarcze, będące pozostałością po funkcjonującej w tym punkcie wcześniej fabryce tytoniu Leopolda Kronenberga, a następnie przystąpiono do budowy nowej kamienicy czynszowej. Informacje podane w Dziale II i Zbiorze Dowodów księgi hipotecznej potwierdzają, że w maju 1904 roku za cenę 139 902 ruble posesja nr 6405 wraz z istniejącą zabudową przeszła w ręce nowych właścicieli, w roku 1905 powstającą kamienicę właściciele ubezpieczyli na sumę 231 210 rubli, w marcu 1906 roku uzyskali pożyczkę z Towarzystwa Kredytowego miasta Warszawy na sumę 200 000 rubli, a ostatecznie w marcu 1907 roku wartość wybudowanego już domu oszacowano na sumę 400 000 rubli². Projektantem kamienicy był Ludwik Panczakiewicz (1873-1935), jeden z pionierów warszawskiej secesji, a także autor najliczniejszej grupy warszawskich kamienic wzniesionych w tym stylu (il. 3).

Sylwetka architekta

Ludwik Panczakiewicz pochodził z Nowego Targu. Do Warszawy trafił około 1897 roku na osobiste zaproszenie architekta Józefa Piusa Dziekońskiego, z którym na początku swej działalności w tym mieście współpracował między innymi przy projektach kościołów Zbawiciela i św. Stanisława na Woli, jak również przy projekcie kościoła w Grybowie k. Tarnowa (il. 4)³. W omawianym okresie jego dorobek twórczy powiększył się również między innymi o elewacje hal targowych w ciągu ul. Mirowskiej⁴. Około 1900 roku Panczakiewicz uzyskał uprawnienia do samodzielnej działalności zawodowej na terenie Imperium Rosyjskiego⁵, a w dwa lata później objął po zmarłym Karolu Kozłowskim stanowisko dyrektora

2

preserved archival documents, the piece of land was originally designated as a separate lot back in March 1904 as a result of the allotment of site 1446/7, with its owners from May 1904 being Isaak Rothberg and Zygmunt Frumkin. Shortly after the allotment was completed, the wooden and brick utility buildings located on lot no. 6405 – remnants of the now-defunct tobacco factory owned by Leopold Kronenberg – have been demolished and the construction of a new tenement begun shortly afterwards. The information contained in Section II and the Schedule of Evidence of the land and mortgage register confirms that in May 1904, lot no. 6405 along with all existing structures was acquired by new owners for the price of 139 902 rubles; in 1905, the owners took out insurance in the amount of 231 210 rubles for the tenement house which was under construction at the time, while in March 1906 they were granted a loan in the

1. Fragment śródmieścia warszawskiego u zbiegu ulic Marszałkowskiej i Hożej w 1935 r. z zaznaczeniem kolorem czerwonym kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81. Źródło: <http://www.mapa.um.warszawa.pl>

1. Fragment of the Warsaw city centre at the intersection of Marszałkowska and Hoża streets in 1935, with the tenement at 81 Marszałkowska st. marked in red. Source: <http://www.mapa.um.warszawa.pl>

2. Zabudowa kwartału ograniczonego ulicami Marszałkowską, Wilczą, Poznańską i Hożą przed 1914 r. z zaznaczeniem kolorem błękitnym kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81. Oprac. P. Kilanowski

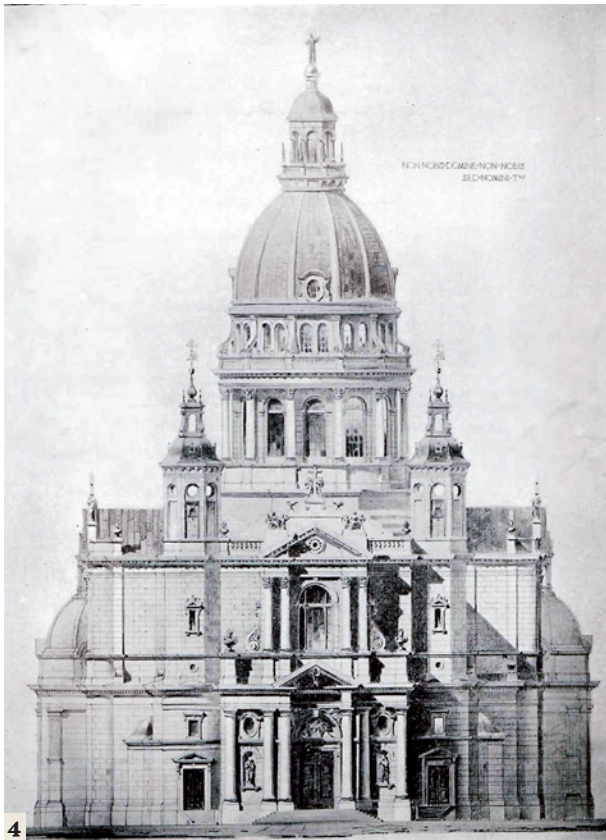
2. The buildings inside the quarter circumscribed by the Marszałkowska, Wilcza, Poznańska and Hoża streets before 1914, with the tenement at 81 Marszałkowska st. marked in blue. Worked out by P. Kilanowski

3. Architekt Ludwik Panczakiewicz po 1918 r. Fot. ze zbiorów prywatnych

3. Ludwik Panczakiewicz, architect, after 1918. Photo from a private collection

3

i zarazem głównego projektanta w biurze architektoniczno-budowlanym Izydora Pianko⁶. Budynek przy ul. Marszałkowskiej 81 zaprojektowany został w ostatnim okresie pracy Panczakiewicza na tym stanowisku (do 1907 r.). W tym też czasie Ludwik Panczakiewicz stworzył między innymi projekty kamienic pod adresami: Al. Jerozolimskie 43/d. 37 (1903-1905), Al. Jerozolimskie 47/d. 41 (1906-1907), Marszałkowska 129 (1903-1905), Przeskok 4 (1903-1904), Sienna 5/7 (1903-1905) i Żurawia 4 (1906-1907) (il. 5, 6). Po kilku latach przerwy związanej z zastojem budowlanym architekt ten zaprojektował również warszawskie domy dochodowe przy ul. Lwowskiej 11 (1911) i Marszałkowskiej 6 (1913), a także przejął projekt łódzkiej kamienicy przy ul. Andrzeja Struga 3 (1910) po architekcie Piotrze Brukalskim⁷. Podobieństwa w architekturze, wystroju, jak też wyposażeniu wewnątrz wskazują ponadto, iż wzniesiony w 1912 roku dom czynszowy przy ul. Koszykowej 59 zapewne również był dziełem Ludwika Panczakiewicza⁸. Podkreślić należy, iż wybudowane według projektu tego architekta około 1905 roku secesyjne kamienice cieszyły się znacznym uznaniem środowiska zawodowego, czego dowodem był propagujący jego osobę i twórczość artykuł w czasopiśmie „Przegląd

amount of 200 000 rubles by the Credit Society of the City of Warsaw. The final value of the tenement house in 1907, after all construction works were completed, was estimated at 400 000 rubles². The tenement was designed by Ludwik Panczakiewicz (1873-1935), one of the pioneers of the Art Nouveau style in Warsaw and the author of the biggest number of buildings designed in this style (fig. 3).

Architect profile

Ludwik Panczakiewicz was born in Nowy Targ. He arrived in Warsaw somewhere around 1897 at the personal invitation of Józef Pius Dziekoński, an architect with whom he cooperated in the early days of his presence in Warsaw, their collaborations including the designs for the church of Christ the Saviour and the church of St Stanislaus in the Wola district as well as the design for another church in Grybów near Tarnów (fig. 4)³. During the period in question, his oeuvre also included the façades of the market halls on Mirowska street⁴. Somewhere around the year 1900, Panczakiewicz obtained the right to work individually as an architect in the entire territory of the Russian Empire⁵, while two years later, following the death of Karol Kozłowski, he became the director and chief designer at the architectural and construction bureau ran by Izydor Pianko⁶. The building at 81 Marszałkowska st. was designed during the final years of his tenure, which lasted until the year 1907. It was also during this period that Ludwik Panczakiewicz created the designs for tenements at

4. Fasada frontowa kościoła Zbawiciela w Warszawie według projektu konkursowego autorstwa J. Dziekońskiego, L. Panczakiewicza i W. Żychiewicza, reprodukcja z: „Przegląd Techniczny” 1901, nr 20, tabl. XXXI

4. Façade of the church of Christ the Saviour in Warsaw based on the winning design by J. Dziekoński, L. Panczakiewicz and W. Żychiewicz, reproduced from: „Przegląd Techniczny” 1901, no. 20, fig. XXXI

5. Kamienica przy ul. Marszałkowskiej 129 w 1905 r., reprodukcja z: „Architekt” 1905, nr 7, tabl. 38

5. The tenement house at 129 Marszałkowska street in 1905, reproduced from: „Architekt”, 1905, no. 7, fig. 38

6. Kamienica w Al. Jerozolimskich 47/d. 41 krótko po zakończeniu budowy, reprodukcja z: „Przegląd Techniczny” 1907, nr 52, tabl. XXVI

6. Tenement at 47 Jerozolimskie av. (formerly no. 41) shortly following the completion of construction works, reproduced from: „Przegląd Techniczny” 1907, no. 52, fig. XXVI

5

6

Techniczny”. W komentarzu do wspomnianego artykułu podkreślano między innymi, że: „Na tem wybitnem stanowisku rozwinął dopiero p. Panczakiewicz właściwą swoją działalność ujawniając wybitne zalety swojego niepospolitego uzdolnienia technicznego i odrębne cechy swojej twórczości artystycznej w całym szeregu budynków, z których nie jeden należy do najpiękniejszych gmachów miasta naszego. Przykładem znamienym jest w tym względzie dom przy ul. Marszałkowskiej, który był jednym z pierwszych i po dziś dzień należy do najpiękniejszych w Warszawie budynków w stylu secesyjnym. Pracami temi zdobył sobie p. Panczakiewicz chlubne stanowisko w rzędzie wybitniejszych naszych architektów współczesnych, a utrwalał mu je wznoszone przez niego wspaniałe domy wielopiętrowe przy zbiegu Alei Jerozolimskiej i ul. Wielkiej i na ul. Marszałkowskiej. A że stoi on nie na schyłku, lecz w początkach swojej działalności i czekają go jeszcze długie lata pracy twórczej, przeto żywimy nadzieję, że zdoła utrzymać na wysokości, do której uprawnia go jego zdolność wybitna i jego wysokie poczucie artystyczne i że zapisze pracami swymi zasłużenie swoje w dziejach rozwoju naszego budownictwa”⁹. W drugiej części przytoczonego komentarza znalazła się również wzmianka dotycząca interesującej nas kamienicy

43 Jerozolimskie av. (formerly no. 37, 1903-1905), 47 Jerozolimskie av. (formerly no. 41, 1906-1907), 129 Marszałkowska st. (1903-1905), 4 Przeskok st. (1903-1904), 5/7 Sienna st. (1903-1905) and 4 Żurawia st. (1906-1907) (fig. 5, 6). Following a few years' hiatus resulting from the construction industry slowdown, he also designed the commercial tenements at 11 Lwowska st. (1911) and 6 Marszałkowska st. (1913). He also took over the task of designing the tenement at 3 Andrzeja Struga st. in Łódź (1910), originally designed by the architect Piotr Brukalski⁷. In addition, it is also believed that the tenement at 59 Koszykowa st. was also designed by Panczakiewicz due to the numerous similarities in its architecture, décor and interior fittings to some of his other designs⁸. It needs to be emphasised that the Art Nouveau tenement houses designed by this architect earned a widespread recognition among the professional community, the proof of which has been the publication of an article about the architect himself and about his works in the „Przegląd Techniczny” (Technical Review) magazine. In the commentary to the article, it has been emphasised, *inter alia*, that “It was only while working on this prominent position that Mr Panczakiewicz was able to use his skills to the full extent, thus revealing his outstanding technical

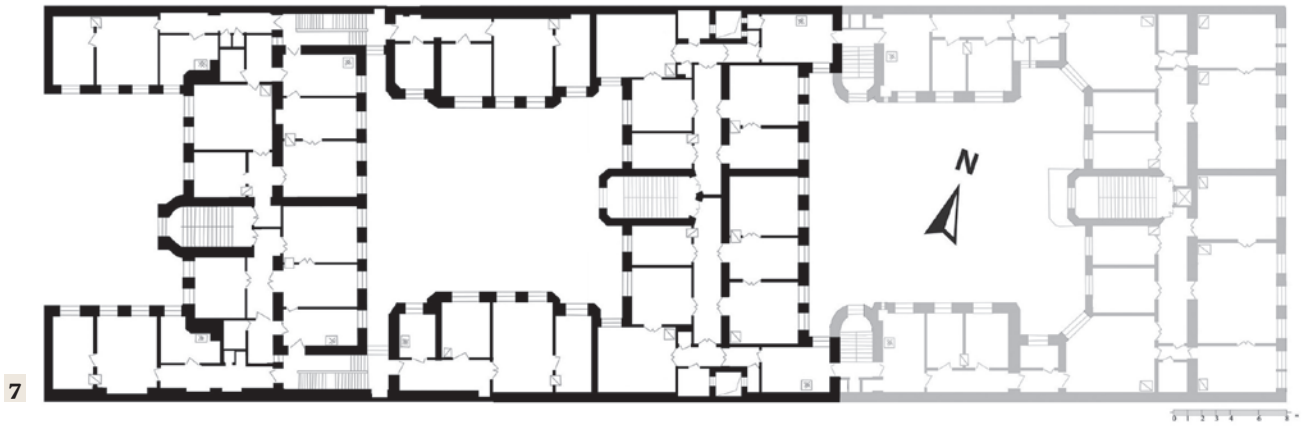
przy ul. Marszałkowskiej 81. W miejscu tym uwagę zwrócić należy na fakt, iż w *Krótkim ilustrowanym przewodniku po Warszawie z 96 ilustracjami w tekście, planem miasta i mapą okolicy* z 1922 roku Mieczysław Orłowicz przypisywał wzniesienie kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81 Czerwińskiemu (zapewne Józefowi Napoleonowi)¹⁰. Informację tę powielił po latach także Jarosław Zieliński w tomie 10 *Atlasu dawnej architektury ulic i placów Warszawy*¹¹. Z uwagi na nie budzące wątpliwości rozpoznanie Panczakiewicza jako faktycznego autora projektu domyślać się można, że Czerwiński (budowniczy z zawodu) mógł zajmować się pracami budowlano-wykonawczymi. Potwierdzenie tej informacji wymagałoby jednak dokładniejszych badań, gdyż zasadniczo wykonawstwem kamienic projektowanych przez Panczakiewicza zajmowało się w tym czasie zatrudniające go biuro architektoniczno-budowlane Izydora Pianko. Sam Józef Napoleon Czerwiński natomiast pełnił we wspomnianym okresie rolę dyrektora technicznego w biurze budowlanym Szymona Waggemeistera¹², a od około 1909 roku współpracował z architektem Wacławem Heppenem¹³.

W okresie trwania pierwszej wojny światowej Ludwik Panczakiewicz, formalnie obywatel Austrii, został internowany i wywieziony na południe Imperium Rosyjskiego (rejon Taszkientu). Po 1918 roku powrócił do Warszawy, gdzie podjął pracę w starostwie. W mniejszym niż wcześniej stopniu udzielał się także zawodowo, projektując między innymi rozbudowę kościoła w Bednarach k. Łowicza (1923), budowę kościoła w Pniewniku (1922-1927), budynek Szkół Powszechnych przy ul. Rybaki 32 w Warszawie (1925) oraz kościół w Nowym Targu (1928). W ostatnich latach życia poświęcał się głównie życiu rodzinnemu. Zmarł 5 lipca 1935 roku w Warszawie.

Układ funkcjonalno-przestrzenny

Przed wybuchem pierwszej wojny światowej obowiązywało w Warszawie wydane w 1858 roku rozporządzenie, w myśl którego wymagana minimalna szerokość wewnętrznych podwórz miała wynosić 9,14 m¹⁴. Pośrednim efektem stosowania wspomnianego przepisu było upowszechnienie się w 2. połowie XIX wieku typowych planów kamienic składających

proless and artistry in an entire string of buildings which he designed, many of which rank among the most magnificent edifices of this city. A perfect example is the house in Marszałkowska st., which was one of the very first Art Nouveau buildings in Warsaw and remains one of the most beautiful examples of this style today. It was through these designs that Mr Panczakiewicz has managed to earn the status of one of the most eminent contemporary architects – a status which the impressive buildings that are now being erected at the junction of Jerozolimskie av. and Wielka st. as well as on Marszałkowska st. will undoubtedly serve to reinforce. Since he has only just embarked upon his creative path, with many long years of work still ahead of him, we certainly hope that he can maintain the high standards that he attained due to his exceptional abilities and sophisticated taste and that his works will leave a lasting trace in the history of our construction industry⁹. The second part of the commentary cited above also contained a mention of the tenement at 81 Marszałkowska st. which forms the subject of the present article. At this stage, one should note that in the *Brief Illustrated Guide to Warsaw with 96 Illustrations and a Map of the City and the Surrounding Area*, published in 1922, its author Mieczysław Orłowicz attributed the tenement at 81 Marszałkowska st. to one Mr Czerwiński (most likely the famous architect Józef Napoleon Czerwiński)¹⁰. This erroneous attribution would also later appear in volume 10 of the *Atlas of the Bygone Architecture of the Streets and Squares of Warsaw* by Jarosław Zieliński¹¹. Due to the fact that there is no doubt today that Panczakiewicz was the actual author of the building's design, one may suspect that Czerwiński, a professional construction engineer, might have been responsible for construction and finishing works. However, this assumption cannot be confirmed without a detailed programme of research, since in most cases the actual execution of the designs was handled by the Izydor Pianko architectural and construction bureau where Panczakiewicz himself worked. Józef Napoleon Czerwiński himself, on the other hand, held the position of a director at Szymon Waggemeister's construction bureau at the time¹², while later, in 1909, he began cooperation with another architect, Wacław Heppen¹³.

się z budynku frontowego i zespołu oficyn otaczających jedno lub kilka wewnętrznych podwórzyci dostępnych w poziomie parteru z ulicy przez przejazd bramny. Działka przy ul. Marszałkowskiej 81 mierzyła 26,80 m szerokości i charakteryzowała się znaczną głębokością (około 90 m), co umożliwiło stworzenie dwuipółpodwórzowego układu zabudowy. Nowa kamienica składała się z dwuipółtraktowego budynku frontowego nakrytego dachem dwuspadowym, pary dwutraktowych oficyn poprzecznych nakrytych dachami dwuspadowymi oraz sześciu nakrytych dachami pulpitowymi jednotraktowych oficyn bocznych, w tym dwóch krótkich w tylnej części posesji (il. 7). Zarówno budynek frontowy, jak i wszystkie oficyny zrealizowano jako czteropiętrowe. W przyziemiu budynku frontowego przewidziano lokale usługowe i przejazd bramny, na pozostałych piętrach zaprojektowano mieszkania pod wynajem. Mieszkanie stróża mieściło się na tyłach budynku frontowego, poniżej biegu reprezentacyjnej klatki schodowej i obejmowało wysunięty przed lico jej ściany czołowej parterowy ryzalit. Komunikacja pionowa kamienicy składała się z siedmiu klatek schodowych, w tym głównej reprezentacyjnej w budynku frontowym, dwóch głównych drugorzędnych w oficynach poprzecznych, dwóch służbowych położonych u styku oficyn bocznych pierwszego podwórza i pierwszej oficyny poprzecznej, a także dwóch służbowych położonych u styku oficyn bocznych drugiego podwórza i drugiej oficyny

7. Plan piętra typowego w kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81, stan pierwotny, z zaznaczeniem kolorem szarym fragmentu rozebranego po 1945 r. Oprac. P. Kilanowski

7. Plan of one of the typical storeys inside the tenement at 81 Marszałkowska st. in its original condition, with the fragment demolished after 1945 marked in grey. Worked out by P. Kilanowski

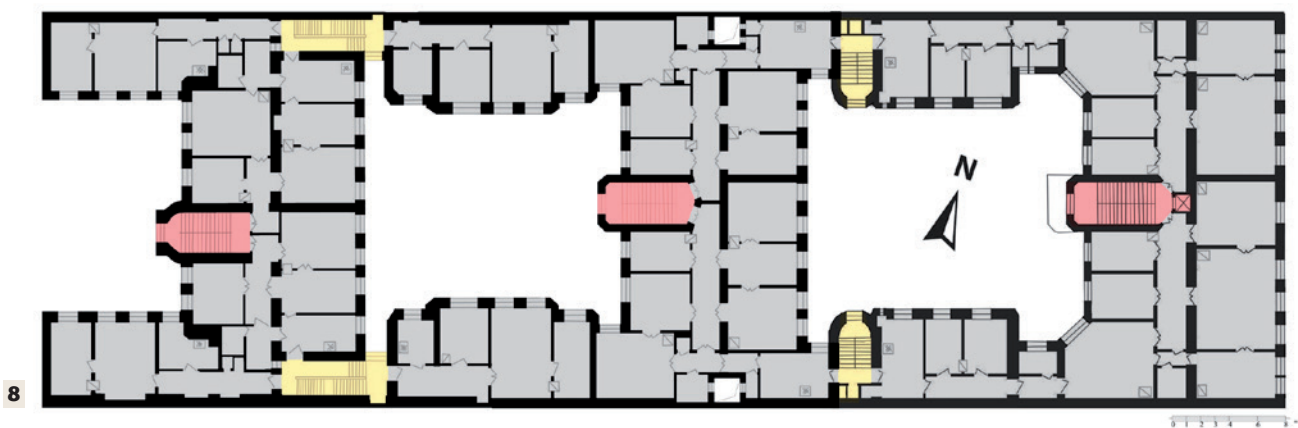
During World War I, Ludwik Panczakiewicz, who was formally an Austrian citizen, was imprisoned and deported to the southern regions of the Russian Empire (Tashkent region). After 1918, he returned to Warsaw, where he worked for the local district governor's office. He was much less active as an architect at that point; his designs included the extension of the church in Bednary near Łowicz (1923), the new church in Pniewnik (1922-1927), the Public School building at 32 Rybaki st. in Warsaw (1925) as well as the church in Nowy Targ (1928). During the final years of his life, he devoted himself primarily to family life. He died on July 5, 1935 in Warsaw.

Functional and spatial layout

Before the onset of World War I, the building regulations in Warsaw dating back to 1858 provided that the minimum width of the inner courtyard was 9.14 m¹⁴. An indirect effect of the application of these provisions has been the increased popularity in the 2nd half of the 19th century of standardised plans for tenement houses consisting of the front section and a number of back buildings surrounding one or more courtyards accessible via a series of gateways. The lot at 81 Marszałkowska st., with its width of 26.80 m, was unusually long (about 90 m in total) which made it possible to use a two-and-a-half-courtyard layout. The new tenement house consisted of a two-and-a-half-bay front building covered with a gable roof, a pair of two-bay transverse back buildings which also featured gable roofs as well as six single-bay side buildings with mono-pitched roofs, including two very short ones at the back of the lot (fig. 7). Both the front building and all the back buildings followed a four-storey design. The ground floor section of the

poprzecznej (il. 8). Główne klatki schodowe budynku frontowego i pierwszej oficyny poprzecznej dostępne były z przejazdów bramnych, klatka główna drugiej oficyny dostępna była poprzez sieć wejściową, podczas gdy wszystkie klatki służbowe dostępne były bezpośrednio z podwórzy. Na każdym z pięter typowych znajdowało się po dziesięć mieszkań o powierzchni od około 58 do 215 m² (il. 9). Zgodnie z obowiązującym około 1900 roku porządkiem społeczno-przestrzennym duże mieszkania w wielkomiejских kamienicach czynszowych posiadały po dwa wejścia: reprezentacyjne z głównej klatki schodowej i gospodarczo-pomocnicze ze służbowej klatki schodowej¹⁵. Podobne rozwiązanie zastosowano także w sześciu większych mieszkaniach na piętrze typowym kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81,

front building featured a number of commercial premises and an access gate leading into the courtyard, with all other storeys being used for residential purposes (rental apartments). The property caretaker's house was located in the back of the front section of the tenement house, below the representational staircase, inside a single-storey *avant-corps* projecting ahead of the façade. Vertical movement inside the tenement was effected by means of seven staircases, including the grand staircase in the front building, the two large secondary staircases in the transverse back buildings, two servants' staircases at the intersection of the first transverse back building and the side buildings positioned perpendicularly towards it and flanking the first courtyard as well as two further servants' staircases at the intersection of the second

podczas gdy cztery małe mieszkania służbowe zlokalizowane w oficynach bocznych drugiego podwórza i krótkich oficynach na tyłach posesji posiadały tylko po jednym wejściu wyłącznie z klatek służbowych. Zauważyć należy, że wspomniane sześć większych mieszkań w omawianym budynku charakteryzowało się wyższym od przeciętnego standardem, co objawiało się nie tylko znacznym metrażem i większą liczbą pomieszczeń, ale również rzadziej spotykanym w warunkach warszawskich dwustronnym układem w oficynach poprzecznych. W typowych kamienicach mieszkania w oficynach poprzecznych miały bowiem z reguły układ jednostronny, co przekładało się na ich większą liczbę w ramach piętra typowego, jak również nieco mniejszą powierzchnię¹⁶. Najwyższym standardem charakteryzowały się oczywiście mieszkania frontowe, które w omawianej kamienicy zaprojektowano jako 6- i 7-pokojowe. Część reprezentacyjna z salonami, gabinetem, bawialnią

transverse back building and the side buildings flanking the second courtyard (fig. 8). The main staircases of the front building and of the first transverse back building were accessible from inside the gateways; the main staircase of the second transverse back building could be reached through a vestibule, while all servants' staircases were accessible directly from the courtyard. Each typical storey of the tenement house had ten apartments with a surface of between 58 and 215 m² (fig. 9). The social and spatial order of the early 1900s meant that large apartments in big city tenement houses had two entrances: one representational entrance on the main staircase and another, auxiliary entrance for the servants, accessible from the servants' staircase¹⁵. A similar solution was also applied for the six large apartments on the typical floor of the tenement at 81 Marszałkowska st., while the four small servants' apartments located in the side buildings flanking the second courtyard and in the short

i jedną z sypialni zlokalizowana była w budynku frontowym, natomiast część gospodarczo-kuchenna z drugą sypialnią, pomieszczeniem dla służby, schowkiem i kuchnią położona była w oficynie bocznej. Łazienki i ustępy zlokalizowane były w sąsiedztwie jadalni, a także kuchni. Był to standardowy układ dla kamienicy warszawskiej z przełomu XIX i XX wieku, aczkolwiek w części frontowej budynku przy ul. Marszałkowskiej 81 występował w wariancie z wydłużoną wskutek rozmieszczenia służbowych klatek schodowych częścią gospodarczą. Mieszkania położone w pierwszej oficynie poprzecznej były natomiast mniejsze i zasadniczo nie obejmowały oficyn bocznych, a co za tym idzie ich część gospodarczo-kuchenna sąsiadowała z reprezentacyjną. Podobnym, choć jeszcze bardziej zredukowanym układem charakteryzowały się także mieszkania zlokalizowane w drugiej oficynie poprzecznej. Na ostatnim piętrze kamienicy projektant przewidział mniejsze lokale, w tym tzw. mieszkania kawalerskie, studenckie, służbowe i dla osób samotnych, a także pomieszczenia pomocnicze, jak pralnie i suszarnie. Budynek podpiwniczono na całej powierzchni zabudowy.

8. Plan piętra typowego w kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81, stan pierwotny, z zaznaczeniem kolorem czerwonym głównych klatek schodowych i kolorem żółtym służbowo-gospodarczych klatek schodowych. Oprac. P. Kilanowski

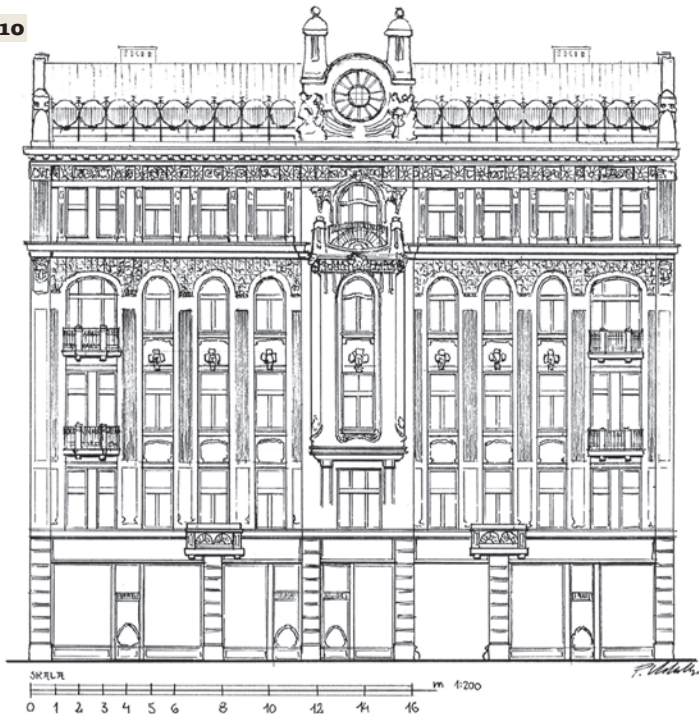
8. Plan of one of the typical storeys inside the tenement at 81 Marszałkowska st. in its original condition, with the main staircases and the servants' staircases being marked in red and yellow respectively. Worked out P. Kilanowski

9. Plan piętra typowego w kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81, stan pierwotny, z zaznaczeniem kolorami rozmieszczenia poszczególnych lokali mieszkalnych. Oprac. P. Kilanowski

9. Plan of one of the typical storeys inside the tenement at 81 Marszałkowska st. in its original condition, with the locations of individual apartments marked in different colours. Worked out by P. Kilanowski

back buildings at the back of the lot on which the tenement stood had only one entrance, accessible from the respective servants' staircases. It has to be noted that the aforementioned six larger apartments had an above-average standard, which was clear not only from their larger size and number of rooms, but also the use of a two-sided layout in the apartments located in the transverse back buildings – a solution that was not quite as popular in Warsaw as the typical layout was. Typically, the transverse back buildings contained apartments with windows facing one side of the building only, which translated into the larger number of apartments on each standard storey and also resulted in the reduced size of each of those apartments¹⁶. The apartments in the front building were, of course, finished to the highest standard, with the residents of each having six or seven rooms at their disposal. The representational part of each apartment, containing the drawing room, cabinet, living room and one of the bedrooms, was located in the front building, while the utility and kitchen section with a second bedroom, servants' room, closet and kitchen was located in the side building. Bathrooms and lavatories were to be found near the dining room and the kitchen. This layout was typical of the Warsaw tenements of the late 19th and early 20th century, even though the arrangement of the servants' staircases used for the building at 81 Marszałkowska st. resulted in the utility section of each apartment attaining a slightly elongated shape. The apartments in the first of the two transverse back buildings were smaller and usually did not extend into the side buildings, which meant that the kitchen and utility section of each apartment was located directly adjacent to the representational section. The apartments located in the second transverse back building

10

Architektura elewacji

Elewację frontową zaprojektowano w stylu secesyjnym jako jedenastoosiową, podzieloną gzymsami kordonowymi ponad pierwszą i czwartą kondygnacją, podkreśloną w osi szóstej wydatnym wykuszem na planie prostokąta ze ściętymi pod kątem 45 stopni narożnikami, obejmującym trzecią i czwartą kondygnację, ze zwieńczeniem w formie tarasu otoczonego dekoracyjną balustradą w poziomie piątej kondygnacji (il. 10). Wykusz o wyżej opisanych formach, nierzadko uzupełnione projektowanymi w autorski sposób wykrojami okien i kształtami stolarki okiennej, były rozpoznawalnym znakiem charakterystycznym kamienic czynszowych projektu Panczakiewicza, nie spotykanym w twórczości pozostałych projektantów tego typu budynków w Warszawie (il. 11). W osiach pierwszej i drugiej oraz dziesiątej i jedenastej zaprojektowano balkony o stalowych kutyh balustradach w poziomie trzeciej i czwartej kondygnacji, podczas gdy w osiach czwartej i ósmej wprowadzono balkony o masywniejszych balustradach cementowych w poziomie drugiej kondygnacji. Balkony drugiej kondygnacji wyróżniały się przy tym rozpoznawalnymi dla twórczości autora kamienicy nerkowymi wykrojami częściowo ażurowych balustrad oraz niewielkimi sterczynami w zwieńczeniu słupków narożnych¹⁷. Ponad piątą kondygnacją projektant wprowadził gzyms koronujący, powyżej którego zaprojektował

featured a similar, albeit even more reduced layout. The top floor of the tenement was different from the rest in that it was divided into smaller apartments – bachelor apartments and apartments for students, servants or single persons; in addition, it also contained auxiliary rooms such as washing and drying rooms. Every section of the house has a basement.

Façade design

The façade was designed in the Art Nouveau style and followed an eleven-axial layout divided by string courses positioned above the first and fourth storey and accentuated by a pronounced oriel on the axis of the façade, designed on a rectangular floor plan, its corners truncated at a 45-degree angle. The oriel extended out of the façade at the level of the third and fourth storey and featured a terrace at the top, surrounded by a decorative balustrade (fig. 10). Oriels of this kind – often featuring highly original designs of window openings and joinery – remained one of the hallmarks of the tenement houses designed

11

dekoracyjną żelazną balustradę, a także strzeliste cementowe sterczyny w stylistyce secesyjnej (il. 12). Parter podkreślono wyraźnym boniowaniem, występującym także w elewacjach podwórzowych. Charakterystyczną cechą fasady kamienicy było płaskie przekrycie otworów okiennych wszystkich kondygnacji z wyjątkiem czwartej, gdzie wykorzystano łukowe przekrycie okien w wariantcie węższym dla otworów wewnętrznych i szerszym dla skrajnych. Fasada zwracała ponadto uwagę bogatym wystrojem architektonicznym o zgeometryzowanych motywach roślinnych, typowych dla tego okresu twórczości

Ludwika Panczakiewicza. Omawiane dekoracje, wykonywane przy udziale znakomitego warsztatu sztukatorskiego Franciszka Rotha, stanowiły bowiem rozpoznawalny element wystroju fasad i przejazdów bramnych w domach czynszowych projektu Panczakiewicza, takich jak między innymi: Al. Jerozolimskie 47/d. 41, Marszałkowska 129, Przeskok 4, Sienka 5/7 czy Żurawia 4. Interesującą kwestią, związaną z fasadą budynku przy ul. Marszałkowskiej 81, było dosłowne powtórzenie jej fragmentu, obejmującego pierwsze cztery kondygnacje wraz z podziałami i wystrojem, we wzniesionej według projektu Panczakiewicza około 1906-1907 roku dla Wilhelma Rackmana kamienicy czynszowej u zbiegu Alej Jerozolimskich i ul. Poznańskiej¹⁸. Elewacje podwórzowe budynku przy ul. Marszałkowskiej 81 powtarzały

by Panczakiewicz that none of the other architects of similar buildings in Warsaw during this period seems to have included in their designs (fig. 11). Balconies with decorative wrought steel balustrades were positioned on the first, second, tenth and eleventh axis, while the fourth and eighth axis featured more sturdy-looking balconies with massive cement balustrades, jutting from the façade at the second-storey level. The balustrades of these second-storey balconies featured characteristic openwork patterns of kidney-like shapes as well as small finials at the top of each corner post, both of them being tell-tale features of Panczakiewicz's work¹⁷. A crowning cornice adorned the façade above the fifth-storey level, surmounted by a decorative iron balustrade and slender, cement pinnacles bearing the hallmarks of the Art Nouveau style (fig. 12). The ground floor was accentuated by the use of pronounced rustication – a theme which was also extended to the courtyard elevations. A distinctive feature of this tenement has been the use of rectangular windows on all levels except the fifth storey, which featured two types of arched windows, with the outermost windows being wider than the rest. The façade was also distinctive due to the use of lavish architectural detailing in the form of geometric, stylised foliate motifs which characterised all of the architect's designs created during this period. The decorations referred to above – executed with the participation of the renowned workshop of Franciszek Roth which specialised in decorative plasterwork – remained a distinctive feature of the décor of both the façades and the gateways of many

10. Rekonstrukcja fasady domu czynszowego przy ul. Marszałkowskiej 81, stan pierwotny. Oprac. P. Kilanowski

10. Reconstruction of the façade of the tenement house at 81 Marszałkowska street (original condition). Prepared by P. Kilanowski

11. Kamienica przy ul. Marszałkowskiej 81, stan z 1937 r. Zbiór Referatu Gabarytów, Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

11. Tenement at 81 Marszałkowska st., as of 1937, Department of Large Buildings, Archive of the Regional Monument Inspector for the Mazowsze province

12. Perspektywa krótkiej ulicy ks. Skorupki zamknięta fasadą kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81, stan z sierpnia 1944 r. Fot. M. Grabski, Fototeka Muzeum Powstania Warszawskiego, sygn. MPW-IN/1061

12. View from the Ks. Skorupki st. with the façade of the tenement at 81 Marszałkowska st. visible in the distance, as of August 1944, photo by M. Grabski, Photographic Collection of the Warsaw Uprising Museum, file no. MPW-IN/1061

podział kompozycyjny fasady gzymsami kordonowymi ponad pierwszą i czwartą kondygnacją (il. 13). Uzupełnieniem ich architektury były lekko zagłębione względem zasadniczego lica tynku i ukształtowane miękką secesyjną linią płaskie opaski w oprawie otworów okiennych wszystkich kondygnacji oprócz

13

parteru (il. 14). Ponadto w poziomie nadproży otworów okiennych trzeciej kondygnacji występował obiegający podwórze geometryczny fryz tworzony ukrotionym podziałem liniowym. Elewacje kamienicy wykończono jako tynkowane. Domyślać się można, że do wykończenia elewacji frontowej wykorzystane były tzw. tynki szlachetne z domieszkami, powszechnie stosowane około 1900 roku na fasadach luksusowych kamienic warszawskich.

Istotne znaczenie miał także wystrój przejazdów bramnych, zachowany współcześnie jedynie w oficynie poprzecznej i składający się z miętko modelowanych secesyjnych konsol, a także płaskich motywów liniowych oraz kół uzupełnionych boniowaniem na ścianach (il. 15). Wystrój przejazdu bramnego w budynku frontowym najprawdopodobniej był bogatszy i różnił się od wystroju przejazdu w oficynie. Niestety, brak odpowiedniej jakości materiałów ilustracyjnych uniemożliwia, jak dotąd, bardziej szczegółowe rozpoznanie tej kwestii. Nieliczne wykonane tuż po 1945 roku fotografie wskazują jednak, że, w przeciwieństwie do przejazdu bramnego w oficynie poprzecznej, ten w budynku frontowym najprawdopodobniej posiadał rytm płytkich ryzalitów (il. 14).

other tenements designed by Panczakiewicz, including the building at 47 Jerozolimskie av. (formerly no. 41), 129 Marszałkowska st., 4 Przeskok st., 5/7 Sienna st. or 4 Żurawia st. Interestingly enough, the design of the first four storeys of the tenement at 81 Marszałkowska st. – including the façade divisions

14

and décor – was later carried over wholesale into another project, namely the tenement house designed by Panczakiewicz for Wilhelm Rackman, erected at the corner of Jerozolimskie avenue and Poznańska street¹⁸. The elevations of the building which overlook the courtyards within applied the same architectural

13. Widok elewacji podwórzowych domu czynszowego przy ul. Marszałkowskiej 81 u styku pierwszej oficyny poprzecznej i południowej oficyny bocznej pierwszego podwórza, stan z maja 1946 r. Wydział Archiwum Biura Administracyjno-Gospodarczego Urzędu m.st. Warszawy, teczka, sygn. 14/1240

13. View of the courtyard elevations of the tenement at 81 Marszałkowska st. (first transverse back building and southern side building of the first courtyard), as of May 1946. Archival Department of the Administrative and Maintenance Bureau of the City of Warsaw, file no. 14/1240

14. Widok elewacji podwórzowej budynku frontowego kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81, stan z maja 1946 r. Wydział Archiwum Biura Administracyjno-Gospodarczego Urzędu m.st. Warszawy, teczka, sygn. 14/1240

14. View of the courtyard elevation of the tenement at 81 Marszałkowska st., as of May 1946. Archival Department of the Administrative and Maintenance Bureau of the City of Warsaw, file no. 14/1240

15. Zachowane elementy wystroju przejazdu bramnego pierwszej oficyny poprzecznej w kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81, stan z 2012 r. Fot. P. Kilanowski

15. Preserved decorative features of the gateway inside the first transverse back building of the tenement at 81 Marszałkowska st., as of 2012. Photo by P. Kilanowski

15

Wystrój wnętrz

Do standardowo stosowanych elementów wystroju i wyposażenia stałego reprezentacyjnych przestrzeni kamienic warszawskich zaliczały się przede wszystkim: stolarka drzwiowa, balustrady schodowe, a także ozdobne posadzki i dekoracje sztukatorskie. W opisywanej tu kamienicy projektant wprowadził charakterystyczne dla tego okresu swojej twórczości secesyjne podziały stolarki drzwiowej w przejściach bramnych i wejściu do sieni w drugiej oficynie poprzecznej (il. 16). Najprawdopodobniej zbliżone podziały posiadały nie zachowane niestety drzwi do mieszkań na klatce reprezentacyjnej we frontowej części budynku¹⁹. W głównych klatkach schodowych oficyn poprzecznych projektant wprowadził uproszczone drzwi płycinowe o prostokątnych podziałach w układzie wertykalnym (il. 17). Balustrady na głównych klatkach schodowych zaprojektowano z wykorzystaniem powszechnego w Warszawie wzoru, złożonego z rozmieszczonych na każdym stopniu kwadratowych słupków konstrukcyjnych, usztywnionych parą równoległych względem biegu schodów zdwojonych ceowników i uzupełnionych w poszczególnych polach motywem dekoracyjnym tworzącym trzema pionowymi prętami, ponad którymi

kompozycja as the façade, with string courses running above the first and the fourth storey (fig. 13). The flat, decorative window surrounds with soft Art Nouveau contours, slightly recessed vis-à-vis the plastered surface of the walls and used for all levels except for the ground floor, supplemented the overall design of the courtyard elevations (fig. 14). Another decorative feature was the geometric frieze made up of multiple horizontal lines and running alongside the third-storey level at the height of the window lintels. All elevations of the tenement were covered with plaster. One may only suspect that the front one featured high-quality plasterwork made using various premium additives – a common practice for luxury tenements in Warsaw during the early 1900s.

The décor of the gateways was also of great significance; today, these decorations can only be seen in the transverse back building and consist of Art Nouveau corbels with soft, flowing contours as well as of flat lines and circular motifs, with the rustication applied to the walls of the gateway providing the finishing touch (fig. 15). It is believed that the décor of the gateway leading across the front building must have been much more lavish and almost certainly different from the one used for the back building. Unfortunately, the lack of surviving photographic documentation makes it impossible to explore this issue in more detail. However, the few pictures taken after 1945 indicate that, unlike the gateway in the transverse back building, the one in the front building was most likely accentuated by projecting structures which extended into the passage like a series of shallow avant-corps (fig. 14).

Interior décor

The standard fixtures and fittings used for representational spaces inside all tenement houses in Warsaw included, first and foremost, the ornate wooden doors, lavishly designed staircase balustrades as well as decorative plasterwork and floor tiles. The discussed tenement was no exception, featuring decorative Art Nouveau doors inside the gateways and in the vestibule of the second transverse back building (fig. 16). The design of the doors leading into the apartments from the now-vanished representational staircase in the front section of the building

rozmiszczono wygięty w kształt łuku płaskownik (il. 18). Wzór ten, określany przez Annę Szkurłat mianem „warszawskiego”²⁰, powtórzony został przez Panczakiewicza także między innymi na reprezentacyjnych klatkach schodowych w kamienicy w Al. Jerozolimskich 47/d. 41. Do wykończenia biegów schodowych głównych klatek schodowych w pierwszej oficynie poprzecznej, a najprawdopodobniej też w budynku frontowym wykorzystano okładzinę z białego marmuru, natomiast na podestach i półpodestach wprowadzono płytki terakotowe w kolorze białym i niebieskim. Podesty i półpodesty głównej klatki schodowej w drugiej oficynie poprzecznej wyłożono układanymi sieciowo płytkami kamiennymi w kolorze białym i czarnym. Wystrój klatek schodowych uzupełniono złożoną z listew i faset dekoracją sztukatorską o motywach secesyjnych, najbogatszą na sufitach ostatnich pięter (il. 19, 20). Analogiczny wystrój sufitów głównych klatek schodowych zaobserwować można również w kilkakrotnie już przywoływanej kamienicy Wilhelma Rackmana pod adresem Al. Jerozolimskie 47/d. 41, co potwierdza występowanie w twórczości Ludwika Panczakiewicza licznych autorskich rozwiązań i motywów. Najprawdopodobniej główne klatki schodowe posiadały także wystrój malarski, standardowo stosowany w wielu luksusowych kamienicach przełomu XIX i XX wieku, lecz nie zachowany niestety do czasów współczesnych wskutek zakrycia wtórnymi nawarstwieniami powłok malarskich. Wystrój sztukatorski i malarski, jak również ozdobne drewniane posadzki

are believed to have followed a similar design¹⁹. The doors leading into the individual apartments from the main staircases of the transverse back buildings featured simplified, rectangular panels following a vertical layout (fig. 17). The balustrades inside the main staircases were designed using a pattern commonly seen in other Warsaw buildings, consisting of square structural posts positioned on each step, reinforced by a pair of dual U-bars running parallel to the stairs and supplemented by a decorative motif made up of three vertical rods with an arched flat bar positioned directly above (fig. 18). This pattern, referred to by Anna Szkurłat as the “Warsaw” pattern²⁰, was

16. Drzwi do sieni wejściowej głównej klatki schodowej w drugiej oficynie poprzecznej, nie zachowane, stan z 1982 r., reprod. z: H. Kujawa (oprac.), *Studium historyczne kwartałów zabudowy*, t. 1-12, 1982-1984, Miejskie Biuro Projektów „Warcent”, mps w Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

16. The now-vanished doors leading into the vestibule of the main staircase inside the second transverse back building, as of 1982, reproduced from: *Studium historyczne kwartałów zabudowy*, compiled by H. Kujawa, vol. 1-12, 1982-1984, “Warcent” Urban Design Bureau, typescript: Archive of the Regional Monument Inspector for the Mazowsze province

17. Drzwi wejściowe do lokali mieszkalnych i fragment balustrady na głównej klatce schodowej pierwszej oficyny poprzecznej, stan z 2012 r. Fot. P. Kilanowski

17. Entrances to individual apartments and a fragment of the balustrade on the main staircase inside the first transverse back building, as of 2012. Photo by P. Kilanowski

18. Fragment balustrady na głównej klatce schodowej drugiej oficyny poprzecznej, stan z 2016 r. Fot. P. Kilanowski

18. Fragment of the balustrade on the main staircase inside the second transverse back building, as of 2016. Photo by P. Kilanowski

19

taflove występowały pierwotnie także w reprezentacyjnych pomieszczeniach mieszkalnych kamienicy: salonach, gabinetach, jadalniach, bawialniach i niektórych sypialniach (z reguły w budynku frontowym i oficynach poprzecznych, rzadziej w oficynach bocznych). Uzupełnieniem wyposażenia mieszkań były ponadto piece ogrzewcze, z których najbogatsze wykończone były dekoracyjnymi kaflami i posiadały ozdobne wrota maskujące właściwe żeliwne drzwiczki do paleniska. Pomimo liczącego przeszło 110 lat okresu eksploatacji, zmian właścicieli, remontów i przekształceń, w niektórych lokalach mieszkalnych wystrój i wyposażenie w formie sztukaterii, pieców kaflowych, stolarki drzwiowej i ozdobnych posadzek przetrwał do czasów współczesnych (il. 21-25). Warto nadmienić, że we wnętrzach kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81 autor zastosował analogiczne wzory wystroju sztukatorskiego, jak te zachowane współcześnie w budynku w Al. Jerozolimskich 47/d. 41²¹. Co ciekawe, niektóre listwy i fasety wykorzystane na klatkach schodowych pierwszej ze wspomnianych kamienic zastosowano także w lokalach mieszkalnych drugiego z budynków, co pozwala się domyślać, iż zastosowane wzory sztukaterii nie były ściśle powiązane z funkcją danego pomieszczenia.

19. Złożony z listew i faset wystrój sztukatorski sufitu głównej klatki schodowej w pierwszej oficynie poprzecznej, stan z 2016 r. Oprac. P. Kilanowski

19. Decorative plasterwork bands and crown mouldings adorning the ceiling of the main staircase in the first transverse back building, as of 2016. Photo by P. Kilanowski

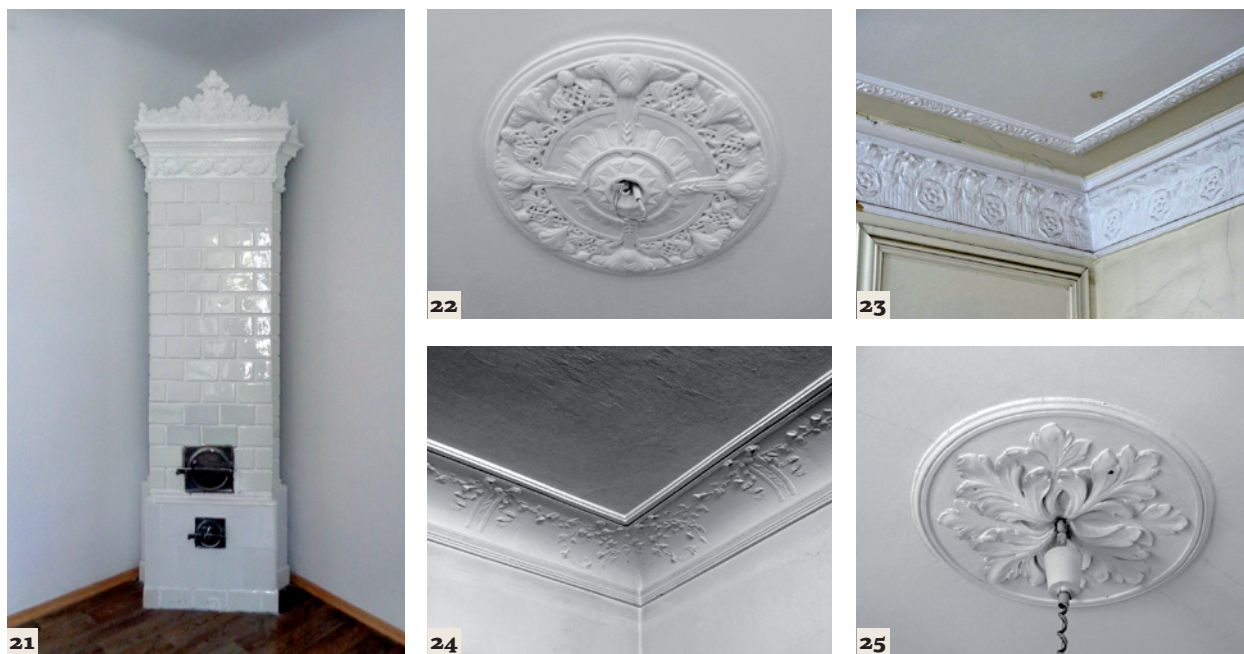
20. Fragment wystroju sztukatorskiego sufitu głównej klatki schodowej w drugiej oficynie poprzecznej, stan z 2016 r. Fot. P. Kilanowski

20. Fragment of plasterwork decorations on the main staircase ceiling in the second transverse back building, as of 2016. Photo by P. Kilanowski

also used by Panczakiewicz for other representational staircases, including those inside the tenement at 47 Jerozolimskie av. (formerly no. 41). Each flight of steps inside the main staircases in the first transverse back building (and, it is believed, inside the representational front building staircase as well) was finished with white marble, with white and blue terracotta floor tiles used for the main and intermediate landings. The landings of the main staircase in the second outbuilding features black and white stone tiles laid in a diamond pattern. The staircase décor was supplemented by decorative plasterwork consisting of bands and crown mouldings adorned with Art Nouveau patterns, with the most ornate designs being used for the top floor ceilings (fig. 19, 20). A very similar design was used for the main staircases in Wilhelm Rackman's tenement at 47 Jerozolimskie av. (formerly no. 41), which has already been mentioned in the present article on a number of occasions; this confirms that Ludwik Panczakiewicz frequently used his own, original solutions and motifs inside the buildings of his design. It is believed that the main staircases were also adorned with wall paintings – a standard

20

- 21.** Piec kaflowy w jednym z lokali mieszkalnych pierwszej oficyny poprzecznej, stan z 2016 r. Fot. S. Pieciukiewicz
21. Tiled stove in one of the residential apartments in the first transverse back building, as of 2016. Photo by S. Pieciukiewicz
- 22.** Rozeta sztukatorska w salonie jednego z lokali mieszkalnych pierwszej oficyny poprzecznej, stan z 2016 r. Fot. S. Pieciukiewicz
22. Plasterwork ceiling rosette in the drawing room of one of the residential apartments in the first transverse back building, as of 2016. Photo by S. Pieciukiewicz
- 23.** Elementy wystroju sztukatorskiego w salonie jednego z lokali mieszkalnych drugiej oficyny poprzecznej, stan z 2016 r. Fot. P. Kilanowski
23. Plasterwork decorations in the drawing room of one of the residential apartments in the second transverse back building, as of 2016. Photo by P. Kilanowski
- 24.** Elementy wystroju sztukatorskiego w sypialni jednego z lokali mieszkalnych drugiej oficyny poprzecznej, stan z 2016 r. Fot. P. Kilanowski
24. Plasterwork decorations in the bedroom of one of the residential apartments in the second transverse back building, as of 2016. Photo by P. Kilanowski
- 25.** Rozeta sztukatorska w jadalni jednego z lokali mieszkalnych drugiej oficyny poprzecznej, stan z 2016 r. Fot. P. Kilanowski
25. Plasterwork ceiling rosette in the dining room of one of the residential apartments in the second transverse back building, as of 2016. Photo by P. Kilanowski

Rozwiązania konstrukcyjne i instalacje

Rozwiązania konstrukcyjne stosowane w warszawskich domach czynszowych na przełomie XIX i XX wieku przede wszystkim związane były z obowiązującymi przepisami rządu gubernialnego²². W świetle wspomnianych przepisów konstrukcja ogniotrwała wymagana była dla ścian nośnych, klatek schodowych w budynkach liczących powyżej dwóch pięter, stropów lub sklepień ponad przejazdami bramnymi, stropów lub sklepień ponad piwnicą oraz wszystkich stropów w budynkach liczących pięć i więcej pięter²³. Konstrukcja liczącej jedynie cztery piętra kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81 składała się zatem z murowanych ścian nośnych, drewnianych stropów w pomieszczeniach mieszkalnych oraz drewnianych

practice inside many high-end tenement houses of the late 19th and early 20th century; if they ever existed, however, these decorations have unfortunately since vanished under numerous layers of paint so that no trace of them has been preserved. Decorative plasterwork, wall paintings and lavish parquet flooring was also used for the representational rooms such as cabinets, drawing rooms, dining rooms, living rooms and, sometimes, bedrooms (mostly in the front building and the transverse back buildings, although some rooms in the side buildings did have them as well). Another decorative flourish inside the apartments was provided by the tiled stoves, with the most impressive examples featuring ornamental tiles and ornate metal doors concealing the simple, cast iron hatches beneath. Despite the almost 110 years which have passed since the construction of the building, the

dachów. Ściany działowe również wykonano jako murowane, wsparte w poziomie stropów na dwuteowych belkach stalowych, pełniących jednocześnie funkcję usztywnienia poprzecznego ścian nośnych (il. 13, 14)²⁴. Konstrukcję klatek schodowych w budynku frontowym i pierwszej oficynie poprzecznej wykonano z zastosowaniem płyt ceglanych na belkach stalowych systemu Kleina. Odmianą konstrukcję, złożoną z prefabrykowanych stopni z piaskowca, zastosowano natomiast w głównej klatce schodowej drugiej oficynie poprzecznej. Konstrukcję wszystkich służbowo-gospodarczych klatek schodowych wykonano jako ceglana odcinkową na belkach stalowych. Strop odcinkowy na belkach stalowych wprowadzono również pomiędzy piwnicą i parterem, co z uwagi na mniejsze w porównaniu ze stropami systemu Kleina koszty i niską rangę piwnic było rozwiązaniem standardowym w warunkach warszawskich. Nadproża większości otworów okiennych i drzwiowych wykonano jako ceglane odcinkowe. Największe otwory witrynowe w poziomie parteru budynku frontowego przekryto z zastosowaniem belek stalowych.

W kamienicy wprowadzono ogrzewanie piecami kaflowymi oraz oświetlenie gazowe. Winda elektryczna występowała jedynie na reprezentacyjnej klatce schodowej w budynku frontowym. Fakt ten również podkreślał wyższą od przeciętnej rangę domu, gdyż windy standardowo występowały w kamienicach pięciopiętrowych i wyższych, rzadkością natomiast były w budynkach czteropiętrowych i niższych.

Dzieje obiektu

Budowa kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81 zbiegła się w czasie z powstaniem sąsiedniego domu czynszowego pod adresem Marszałkowska 81A (1905-1906), wzniesionego według projektu Henryka Stifelmana i Stanisława Weissa dla Stanisława Żochowskiego²⁵. Obie kamienice wyróżniały się skalą i paradnym opracowaniem fasad, tworząc wyraźny akcent w zachodniej pierzei ulicy Marszałkowskiej pomiędzy ulicami Wilczą i Hożą. Jak już wspomniano, budynek przy Marszałkowskiej 81 należał do nielicznej grupy kamienic warszawskich wzniesionych z pełnym zastosowaniem stylistyki secesyjnej. Do grupy tej prócz wspomnianych wcześniej dzieł

frequent changes in ownership as well as renovation and alteration works performed, some of the apartment still conceal the surviving original fixtures and fittings in the form of decorative plasterwork, tiled stoves, wooden doors and antique flooring (fig. 21-25). It should also be noted that the decorative plasterwork patterns used for the interiors of the tenement at 81 Marszałkowska st. are virtually identical to those which can still be admired today inside the building at 47 Jerozolimskie av. (formerly no. 41)²¹. Interestingly enough, some of the decorative bands and crown mouldings used for the staircases of the former building were also used inside some of the apartments in the latter, which allows us to draw the conclusion that the plasterwork designs were not linked to the functions of the rooms in which they were applied.

Structural solutions and installations

The structural solutions applied in the tenement houses built in Warsaw during the late 19th and early 20th century are mostly the consequence of the regulations in force at the Warsaw Governorate at that time²². The regulations in question provided that all load-bearing walls, staircases in buildings with more than two storeys, ceilings and vaults inside gateways and in basements as well as all ceilings in buildings with at least five storeys had to be fireproof²³. Since the tenement at 81 Marszałkowska st. only had four storeys, it featured wooden ceilings in residential sections of the building and a wooden roof truss; all load-bearing walls, on the other hand, were made of brick. The partition walls were also brick structures, resting upon steel double T-bars at the ceiling level, the latter also serving as transverse reinforcement for the load-bearing walls (fig. 13, 14)²⁴. The staircase structure in the front building and in the first of the two transverse back buildings was based upon brick infill floors supported by steel joists. The main staircase in the second transverse back building featured a different solution, based upon the use of prefabricated sandstone steps. The structure of all servants' staircases is based upon the use of segmental brick ceilings supported by steel joists. Segmental brick ceilings with steel joists were also used for the basements, which was a standard solution applied

L. Panczakiewicz zaliczały się także między innymi kamienice pod adresami: Al. Ujazdowskie 19 (1903-1905), Bracka 13 (1904-1905), Jasna 8 (1904-1905), Jasna 10 (1904-1905) i Marszałkowska 137 (1905) projektu łódzkiego architekta Dawida Landé²⁶, budynek przy ul. Służewskiej 3 (1903) projektu Mikołaja Tołwińskiego przy udziale Henryka Stifelmana²⁷, jak również kamienice przy ulicach: Górnośląskiej 22, Kłopotowskiego 38 (d. Targowej 57), Wielkiej 18, Zielnej 12 i Żurawiej 1 nierozpoznanych dotąd projektantów. Warto podkreślić, iż fasada kamienicy przy Marszałkowskiej 81 położona była w stosunkowo eksponowanym miejscu, stanowiąc zamknięcie wylotu położonej prostopadle do ulicy Marszałkowskiej krótkiej ulicy ks. Skorupki (d. Sadowej).

Budynek eksploatowano zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem aż do wybuchu drugiej wojny światowej. Szczęśliwie kamienica nie odniosła uszkodzeń w okresie trwania kampanii wrześniowej i przetrwała w stanie zbliżonym do pierwotnego przez następne cztery lata. W trakcie powstania warszawskiego, a także w okresie bezpośrednio po nim kamienica uległa całkowitemu spaleni w partii budynku frontowego i oficyn bocznych pierwszego podwórza. W wyniku pożaru zawaleniu do poziomu powyżej parteru uległy wszystkie stropy wspomnianej części budynku. Mimo zniszczenia stropów zachowała się w stanie stosunkowo kompletnym fasada kamienicy (wraz ze szczytem), a także elewacje podwórzowe. W związku z brakiem usztywnienia wolno stojących ścian kamienicy, a także z uwagi na możliwość

w Warszawie due to the fact that it was less expensive than flat brick infill ceilings, while the basement sections of the buildings obviously ranked last in terms of prestige, which meant that an utilitarian appearance was not considered an issue. The lintels of most doors and windows took the form of segmental brick arches. Steel beams had to be used only for the largest display windows on the ground floor level of the front building.

Heating was supplied by means of tiled stoves, with a gas lighting system being used throughout the tenement house. Only the representational front staircase had an electrically-powered elevator. The use of an elevator demonstrated the above-average standard of the building, since elevators would normally only be installed in tenement houses with five or more storeys. Their use in lower structures was a rarity at the time.

History of the structure

The construction of the tenement at 81 Marszałkowska st. coincided with the works on the neighbouring building at 81A Marszałkowska st., designed by Henryk Stifelman and Stanisław Weiss and erected in years 1905-1906 for Stanisław Żochowski²⁵. Both houses stood out among the other buildings due to both their scale and their sumptuous exterior decorations, becoming an unmistakable feature of the western frontage of Marszałkowska between Wilcza and Hoża streets. As has already been mentioned, the building at 81 Marszałkowska st. was one of the few tenement houses in Warsaw that featured a full and consistent use of Art Nouveau design. This group of buildings, apart from the tenement houses designed by L. Panczakiewicz which have already been mentioned at an earlier stage, also included the buildings at 19 Ujazdowskie av. (1903-1905), 13 Bracka st. (1904-1905), 8 Jasna st. (1904-1905), 10 Jasna st.

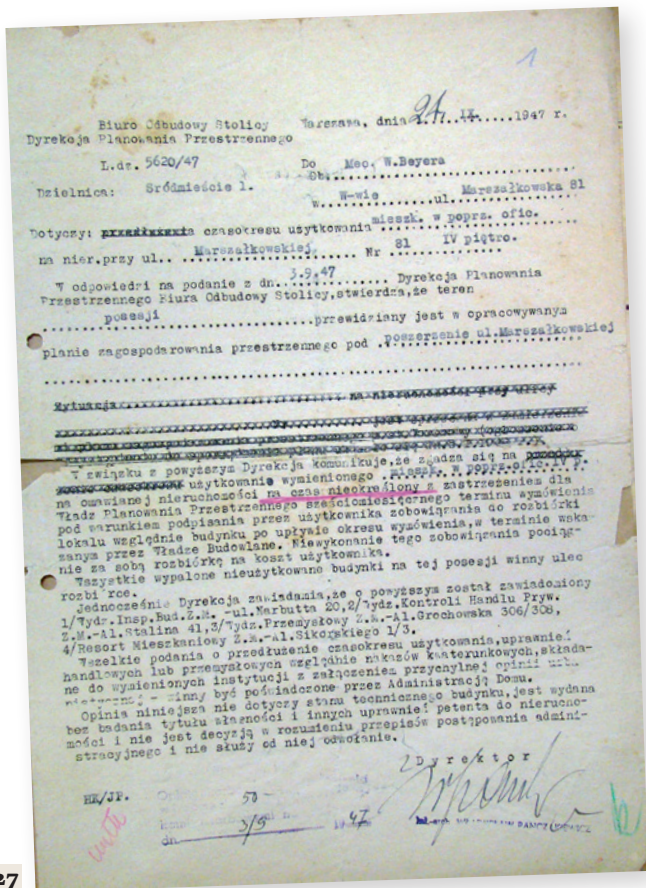
26. Widok budynku frontowego kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81 po rozbiórce górnych kondygnacji, stan z maja 1946 r. Wydział Archiwum Biura Administracyjno-Gospodarczego Urzędu m.st. Warszawy,teczka, sygn. 14/1240

26. View of the front building of the tenement at 81 Marszałkowska st. following the demolition of the upper storeys, as of May 1946. Archival Department of the Administrative and Maintenance Bureau of the City of Warsaw, file no. 14/1240

dojścia do katastrofy budowlanej podczas burzy lub wichury²⁸ pogotowie budowlane Biura Odbudowy Stolicy zdecydowało o rozbiórce frontowej części budynku do poziomu nadproży okien drugiego piętra²⁹. Decyzję w dniu 17 marca 1946 roku podpisał kierownik pogotowia inż. Roman Dowgird, a prace rozbiórkowe, zakończone w dniu 24 kwietnia 1946 roku, przeprowadziło Biuro Budowlane inż. Wacława Königa³⁰ (il. 26). W kolejnych latach parter budynku frontowego adaptowano na lokale usługowe, natomiast zachowaną bez istotnych uszkodzeń część tylną z obiema oficynami poprzecznymi i czterema oficynami bocznymi przywrócono do eksploatacji jako mieszkalną. Istotne zmiany nastąpiły po 1948 roku, kiedy wskutek decyzji o poszerzeniu ulicy Marszałkowskiej cała znajdująca się po jej zachodniej stronie pomiędzy ulicami Królewską i Śniadeckich zabudowa przeznaczona została do rozbiórki. Nadmienić przy tym należy, że na wspomnianym odcinku ulicy Marszałkowskiej w zachodniej pierzei znajdowała się jeszcze jedna realizacja Ludwika Panczakiewicza, mianowicie kamienica czynszowa pod numerem 129, wybudowana w latach 1903-1905 na zlecenie braci Zamoni³¹ (il. 5). Budynek ten uległ niemal całkowitemu zniszczeniu w 1944 roku i do czasów poszerzania ulicy Marszałkowskiej dotrwały jedynie relikty fragmentu jego tylnej oficyny w partii dwóch dolnych kondygnacji. Funkcję dyrektora ówczesnej Dyrekcji Planowania Przestrzennego w Biurze Odbudowy Stolicy sprawował w tym czasie inż. arch. Władysław Panczakiewicz (1908-1989), najmłodszy syn twórcy kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81 i zarazem jedyne z jego dzieci, które kontynuowało drogę zawodową ojca³². Władysław Panczakiewicz prowadził wówczas i podpisywał korespondencję formalną z właścicielami i najemcami lokali w kamienicach przewidzianych do rozbiórki podczas poszerzania ulicy Marszałkowskiej, udzielając im stosownych zezwoleń i wyjaśnień w sprawie ewentualnych możliwości adaptacji wybranych lokali³³ (il. 27). Fakt udziału Władysława Panczakiewicza w omawianym procesie wydaje się szczególnie ciekawy w kontekście dalszych losów kamienicy. Budynek przy ul. Marszałkowskiej 81 był bowiem jedynym po zachodniej stronie ulicy na odcinku od ulicy Królewskiej do obecnego placu Konstytucji (około 2 km), który nie uległ w kolejnych latach całkowitej rozbiórce. W ramach

(1904-1905) and 137 Marszałkowska st. (1905), designed by the renowned architect Dawid Landé from Łódź²⁶, the building at 3 Służewska st. (1903) designed by Mikołaj Tołwiński with the participation of Henryk Stifelman²⁷ as well as the tenement houses at 22 Górnośląska st., 38 Kłopotowskiego st. (formerly 57 Targowa st.), 18 Wielka st., 12 Zielna st. and 1 Żurawia st., designed by unknown architects. It should be emphasised at this stage that the façade of the house at 81 Marszałkowska st. was located in an area with relatively high visibility, forming the terminating vista of the short street known as Sadowa at the time (its current name being Ks. Skorupki st.), running perpendicularly to Marszałkowska street.

The building fulfilled its intended purpose until the outbreak of World War II. It did not suffer any damage during the September Campaign and has managed to survive without any alterations for the next four years. During the Warsaw Uprising and the period immediately afterwards, however, disaster came, with the front section of the building as well as the side buildings that flanked the first courtyard being completely gutted by fire. Due to the damage caused by the blaze, all of the ceilings above the ground floor level in the aforementioned part of the building have collapsed. However, despite the destruction of the inner structure of the building, the façade itself – including its decorative gable – as well as the elevations facing the courtyard have all managed to survive with relatively little damage. Sadly enough, due to the lack of any supporting structures ensuring the safety of the free-standing walls and due to the consequent risk of collapse as a result of severe winds or storm,²⁸ the emergency services of the BOS have decided that everything above the level of the second-storey window lintels would have to be demolished²⁹. The decision was signed on March 17, 1946 by engineer Roman Dowgird, the head of the emergency services, with the demolition works being performed by the Wacław König Construction Bureau, ending on April 24, 1946³⁰ (fig. 26). In subsequent years, the ground floor section of the front building was adapted to serve as commercial premises, while the rear part of the tenement house with its two transverse back buildings and four side buildings – none of which suffered any major damage – was used for residential purposes once again.

27

poszerzania ulicy Marszałkowskiej rozebrano jedynie wypalone i zawalone fragmenty kamienicy, czyli budynek frontowy i oficyny boczne pierwszego podwórza wraz ze służbowymi klatkami schodowymi. Prace rozbiórkowe przeprowadziło Państwo Przedsiębiorstwo „Zjednoczenie Warszawskie” w 1948 roku. Pozostała część kamienicy w dalszym ciągu wykorzystywano w roli budynku mieszkalnego, który po 1960 roku włączony został w układ urbanistyczny nowych budynków składających się na zachodnią pierzeję poszerzonej ulicy Marszałkowskiej (il. 28). Po wyburzeniu budynku frontowego rolę elewacji frontowej przejęła elewacja pierwszej oficyny poprzecznej, wybiegająca przed 1939 rokiem na pierwsze podwórze. W poziomie parteru do kamienicy przybudowano wówczas parterowe pawilony o lekkiej, przeszklonej konstrukcji stalowej, zajęte następnie przez Czechosłowacki Ośrodek Kultury i Informacji (w późniejszym okresie tzw. Czeski Sklep). W toku eksploatacji po 1950 roku w budynku wprowadzono oświetlenie elektryczne (w miejsce gazowego) i ogrzewanie centralne, stopniowo wymieniono węglowe kuchnie kaflowe na gazowe i elektryczne, a także wprowadzono nowocześniejsze systemy podgrzewania wody w łazienkach (m.in. piecyki gazowe w miejscu kolumnowych węglowych). Mimo ponad stoletniego okresu eksploatacji kamienica zachowała

Significant changes occurred after 1948 due to the decision to widen the entire Marszałkowska st.; as a result, all buildings left standing between Królewska st. and Śniadeckich st. were scheduled for demolition. It needs to be pointed out that another tenement designed by Ludwik Panczakiewicz – the house at 129 Marszałkowska st., erected in years 1903-1905 at the request of the Zamboni brothers³¹ – was also located on the aforementioned section of the street (fig. 5). This building has been almost completely obliterated in 1944, with only remnants of two lowermost levels of the back building surviving to the times when the Marszałkowska street widening project has begun. At that time, Władysław Panczakiewicz (1908-1989), an engineer of architecture and the youngest son of the designer of the tenement house at 81 Marszałkowska st. – the only one among all his children who chose to walk the same career path as his father – held the position of director at the Directorate for Spatial Planning of the BOS³². As the implementation of the Marszałkowska st. widening project was drawing near, Władysław Panczakiewicz engaged in correspondence with the owners and tenants of apartments and other premises located in the tenement houses which were scheduled for demolition, giving them authorisations and advice as to the possibilities of adaptation of selected premises³³ (fig. 27). The fact that Władysław Panczakiewicz took part in the entire process seems particularly interesting in the light of subsequent fate of the tenement house. This is because the building at 81 Marszałkowska st. became the only one on the western side of the street between Królewska st. and the current Constitution Square (a section with a total length of approx. 2 km) which has not been completely demolished over the course of the following years. Only the burned-out and collapsed sections of the tenement house, i.e. the remains of the front section and the side buildings that had once flanked the first of the two courtyards and which housed the servants' staircases, have ultimately been torn down as the street was being widened. The demolition works were performed by the “Zjednoczenie Warszawskie” State Enterprise in 1948. The remaining part of the tenement was still used as a residential building; following the year 1960, it was incorporated into the urban layout formed by the new buildings which comprised the western

28

do czasów współczesnych wystrój oraz większość elementów wyposażenia stałego przejazdu bramnego pierwszej oficyny poprzecznej, elewacji podwórzowych drugiego dziedzińca, głównych klatek schodowych w oficynach poprzecznych, a także niektórych lokali mieszkalnych.

Podsumowanie

Dom czynszowy przy ul. Marszałkowskiej 81 niewątpliwie należał do najciekawszych realizacji tego typu wzniesionych na początku XX wieku w Warszawie. Zaliczał się bowiem do stosunkowo niewielkiej grupy kamienic wybudowanych z całościowym wykorzystaniem stylistyki secesyjnej. Znaczenie budynku w krajobrazie architektonicznym miasta podkreślała ponadto eksponowana lokalizacja, a także

27. Fragment korespondencji Władysława Panczakiewicza z Williamem Beyerem, właścicielem lokalu nr 38 na 4 piętrze, z dnia 24 września 1947 r. w sprawie zgody na użytkowanie lokalu. Wydział Archiwum Biura Administracyjno-Gospodarczego Urzędu m.st. Warszawy, teczka, sygn. 14/1240

27. Fragment of correspondence between Władysław Panczakiewicz and William Beyer, owner of the apartment no. 38 on the 4th storey, dated September 24, 1947, concerning the permission to occupy the premises. Archival Department of the Administrative and Maintenance Bureau of the City of Warsaw, file no. 14/1240

28. Widok kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81 od strony ulicy, stan z 2016 r. Fot. P. Kilanowski

28. The tenement at 81 Marszałkowska st. seen from the street, as of 2016. Photo by P. Kilanowski

frontage of the widened Marszałkowska st. (fig. 28). With the front section gone, the elevation of the first transverse back building, which had once overlooked the first of the two inner courtyards during the pre-1939 phase of the building's existence, took over the role of the façade. Single-storey pavilions were added to the ground floor section of the building; these light structures of steel and glass were first used as the Czechoslovakian Culture and Information Centre; later on, they would become known as the so-called Czech Store. In the course of further usage of the building, the original gas lighting system was replaced by electricity in 1950; central heating was also installed at that time. The original tiled kitchen stoves were gradually being replaced by gas or electrical ranges, with modern water heating systems such as gas heaters being installed in the bathrooms, replacing the old, cylinder-shaped coal-fired water heaters. Despite more than one hundred years of use, the tenement house retains the décor and most of the original fixtures inside the gateway running across the first transverse back building as well as the decorations of the elevations overlooking the second courtyard and the main staircases in both of the former transverse back buildings; some of the original interior décor also survives in a few of the apartments.

Conclusion

Among all the buildings that were built in the early 20th-century Warsaw, the tenement at 81 Marszałkowska st. was undoubtedly one of the most interesting designs of its kind. The main reason for this is that it was one of the relatively few tenements which followed the principles of the Art Nouveau style in a consistent and comprehensive manner. The good visibility in the surrounding urban landscape also emphasised the significance of the building, while its highly attractive architecture, executed to the highest standards, continued to draw admiring glances. The building also stood out due to its two-and-a-half-courtyard layout, which was a relatively rare phenomenon in Warsaw at the time. This solution formed one of the options for the extension of a typical tenement house towards the back of a narrow yet relatively long piece of land, forming a clear example of the drive towards achieving an increased

atrakcyjnie opracowana i zrealizowana przy udziale znakomitego warsztatu architektura. Omawiany budynek wyróżniał się również stosunkowo rzadko spotykanym w skali miasta dwuipółpodwórzowym układem zabudowy. Rozwiązanie to stanowiło jedną z możliwości rozbudowy planu typowej kamienicy na posesji o większej głębokości, stanowiąc czytelny przykład typowego dla Warszawy przełomu XIX i XX wieku skrajnego zagęszczenia zabudowy śródmiejskiej. Zastosowane w kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81 pierwotne rozwiązania konstrukcyjne i instalacyjne nie należały do rewolucyjnych, pamiętać wszakże należy, że budynek ten powstał w okresie poprzedzającym upowszechnienie się żelbetonowych konstrukcji w budownictwie czynszowym (po 1910 r.), a przyjęta wysokość czterech pięter (pięć kondygnacji) nie wymagała w świetle obowiązujących przepisów stropów ogniotrwałych. Na podkreślenie zasługuje też fakt, że po 1945 roku, mimo częściowego zniszczenia, kamienica przy ul. Marszałkowskiej 81 znalazła się w grupie jedynie kilku secesyjnych domów czynszowych zachowanych do czasów współczesnych w Warszawie. Podkreślić również należy, że w budynku przetrwały relikty pierwotnego wystroju i wyposażenia architektonicznego, w tym między innymi charakterystyczny dla twórczości L. Panczakiewicza około 1905 roku wystrój sztukatorski mieszkań i wspólnych przestrzeni komunikacyjnych. Powyższe aspekty w połączeniu z interesującymi dziejami obiektu niewątpliwie czynią budynek przy ul. Marszałkowskiej 81 cennym reliktem dawnego układu zabudowy warszawskiego śródmieścia zarówno pod względem historycznym i kulturowym, jak i architektonicznym.

Jednoznaczne rozpoznanie ewentualnej roli Władysława Panczakiewicza w zachowaniu fragmentu kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81 z rozmaitych przyczyn sprawia trudności. Pamiętać bowiem należy, iż w całkowicie zniszczonym i funkcjonującym w bardzo ograniczonym stopniu po 1945 roku mieście Biuro Odbudowy Stolicy stanowiło zasadniczo jedyną formę organizacji pracy dla architektów. Jednocześnie trzon biura stanowili między innymi czynni już przed 1939 rokiem awangardowi architekci o poglądach socjalizująco-modernistycznych, dla których kamienice czynszowe z przełomu XIX i XX wieku stanowiły niezdrowy relikty minionej epoki.

density of development in the Warsaw city centre, which was the prevailing trend back in the late 19th and early 20th century. The structural solutions applied in the course of construction of the tenement at 81 Marszałkowska st. were by no means revolutionary at the time; neither could the utilities installed inside the building be considered as being state-of-the-art. However, one should bear in mind that this building was erected during the period in which the use of ferro-concrete in the tenement construction industry was not yet quite as widespread as it would become after the year 1910, while the height of the building – 4 storeys in total – made it exempt from the requirement to use fireproof ceilings. It also needs to be emphasised that after 1945, despite its partial destruction, the tenement at 81 Marszałkowska st. was one of the very few Art Nouveau buildings in Warsaw which have survived to the present day. One should also remember that the building contains remnants of its original architectural decor as well as fixtures and fittings, including the decorative plasterwork in both private apartments and common areas, which bear all the hallmarks of L. Panczakiewicz's style from the period around the year 1905. All of the above aspects, combined with the fascinating history of the building, undoubtedly make it a valuable relic of the now-vanished urban layout of the pre-war Warsaw city centre both in cultural, historical and architectural terms.

For a variety of reasons, it is extremely difficult to determine the exact role which Władysław Panczakiewicz played in the decision-making process which led to the existing fragment of the tenement at 81 Marszałkowska st. ultimately being preserved. This is because one has to bear in mind that during the period immediately after 1945, as the entire city lay in ruins and was only slowly coming back to life, the BOS remained virtually the only available form of work opportunity for professional architects. At the same time, the main decision-making bodies at the Bureau consisted of a group of avant-garde architects whose socialist and modernist views had already been known during the period before 1939 and for whom the late 19th- and early 20th-century tenements remained an unwholesome relic of a bygone age. They saw both the wartime destruction and the process of reconstruction and redevelopment of the city which

Zniszczenia wojenne i trwająca po 1945 roku odbudowa i przebudowa miasta stanowiły dla nich w tym kontekście szansę na wprowadzenie w życie modernistycznych idei, na przykład zmniejszenie skrajnego dotychczas zagęszczenia zabudowy, między innymi poprzez rozbiórkę wielu domów czynszowych wzniesionych przed 1914 rokiem, wprowadzenie szerszych arterii komunikacyjnych, nowych placów i przestrzeni reprezentacyjnych, a także terenów zielonych, których przed 1939 rokiem w centrum Warszawy zdecydowanie brakowało. Domyślać się można, że idee te mogły być bliskie także wykształconemu w 1. połowie lat 30. XX wieku Władysławowi Panczakiewiczowi. Z uwagi na wykształcenie architektoniczne, świadomość zawodową, a zwłaszcza bezpośrednie powiązania rodzinne domyślać się również można, iż zdawał on sobie sprawę z udziału ojca w powstaniu kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81. Trudno sobie wyobrazić, by w istniejącej sytuacji politycznej i przy obowiązujących w Biurze Odbudowy Stolicy poglądach Władysław Panczakiewicz mógł formalnie ochraniać budynki projektu swojego ojca. Faktem jednak jest, że kamienica przy ul. Marszałkowskiej 81, którą zajmował się około 1947-1948 roku, stała się jedynym zachowanym po roku 1950 budynkiem z dawnej zachodniej pierzei ulicy na odcinku blisko dwukilometrowej długości. Domyślać się można, iż istotnym argumentem przemawiającym za częściowym zachowaniem kamienicy był także fakt dobrego zachowania jej tylnego fragmentu z nieuszkodzonym zadaszeniem, stolarką i wyposażeniem. Jest to niewątpliwie sytuacja nadzwyczajna zarówno w sensie przestrzennym, jak i prywatnym na tle ówczesnej Warszawy, stanowiąca jednocześnie jeden z mniej oczywistych przykładów działań pracowników Biura Odbudowy Stolicy w omawianym okresie. Po 1990 roku ocenę działań BOS niestety zazwyczaj upraszczano, sugerując, że działania pracowników tej instytucji ograniczały się do niszczenia pozostałości warszawskiej zabudowy sprzed 1939 roku i bez pardonowego wdrażania w architekturze i urbanistyce miasta idei socjalizującego modernizmu. Przykład kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81 stoi w jawnej sprzeczności z takim ujęciem sprawy, wskazując jednocześnie na to, że część zapadających decyzji mogła być dla samych pracowników BOS trudna do zaakceptowania, a nawet wręcz dramatyczna. Trudno

began in 1945 as an opportunity to implement their modernist ideals in practice, including decreasing the extreme density of this part of the city by demolishing many tenement houses erected before 1914 and by constructing new, broader avenues, urban squares and representational spaces as well as establishing new green areas, the latter being sorely lacking in pre-1939 Warsaw. One may suspect that Władysław Panczakiewicz, educated in the 1st half of the 1930s, might have also been an advocate of these ideas. Yet because of his education as an architect, his professional consciousness and his direct family ties one can be almost sure that he was well aware of his father's involvement in the construction of the tenement at 81 Marszałkowska st. It would be unimaginable that W. Panczakiewicz could be allowed to make a formal evaluation of the buildings designed by his own father, especially given the political climate of the day and the ideological stance of the BOS itself. Nevertheless, the tenement at 81 Marszałkowska st. which he became involved with in the course of his work in years 1947-1948 was ultimately the only building from the entire western frontage on a section that was nearly 2 km in length that was left standing after the year 1950. One may suspect that the good state of preservation of the rear section of the building, with its virtually undamaged roof structure, window joinery and other fixtures and fittings, ultimately proved to be a powerful argument against its demolition. Yet the entire situation remains quite extraordinary both in spatial and personal sense if we consider the general situation in the city of Warsaw at the time; today, it also remains one of the less obvious examples of actions taken by the employees of the BOS during that period. After the year 1990, an oversimplified view of the BOS tended to dominate the public debate, with the employees of this institution being accused of leading a merciless crusade against the last surviving remnants of pre-1939 Warsaw in their desire to replace them with completely new developments that would fully embody the ideas of socialism and modernism, both in terms of architecture and urban layout. Yet the example of the tenement at 81 Marszałkowska st. is clearly inconsistent with this view, while demonstrating that some of the decisions made by the BOS may have been difficult to accept or even downright dramatic for its own employees. It would be hard to

sobie bowiem wyobrazić, by Władysław Panczakiewicz z satysfakcją podpisywał dokumenty zezwalające na unicestwienie dzieła własnego ojca, niezależnie od obowiązujących wówczas doktryn i poglądów, zarówno politycznych, jak i architektonicznych.

Oczywiście, w wyniku działań Biura Odbudowy Stolicy wiele pochodzących z przełomu XIX i XX wieku warszawskich domów czynszowych uległo po 1945 roku rozbiórce bądź znacznemu przekształceniu. Warszawa straciła wówczas bezpowrotnie szereg cennych przykładów architektury czynszowej wzniesionej od około 1900 do 1914 roku³⁴. Dotyczyło to zwłaszcza kamienic w zachodniej pierzei ulicy Marszałkowskiej, zabudowy zajmującej teren przeznaczony pod budowę Pałacu Kultury i Nauki, zabudowy we wschodnim fragmencie przebiegu ulicy Nowowiejskiej (obszar późniejszego osiedla Latawiec) czy kamienic szczególnie wysokich, wznoszących się w sąsiedztwie niższej zabudowy historycznej³⁵. Zasadność części przeprowadzonych wówczas wyburzeń wzbudza współcześnie wiele wątpliwości i być może powinna podlegać krytycznej ocenie. Pamiętać jednak należy, że jednocześnie wiele kamienic bardzo poważnie zniszczonych w latach 1939-1945 zostało przywróconych z udziałem Biura Odbudowy Stolicy do eksploatacji, mimo niejednokrotnie znacznej karłowatości i nieopłacalności ich odbudowy. Za przykład takich działań posłużyć mogą między innymi kamienice pod adresami: Górskiego 3 (1910), Jasna 6 (1905), Marszałkowska 19 (1913), Mokotowska 41 (1911), Sienna 32 (1911), Sienkiewicza 3 (1913), Sienkiewicza 4 (1912), Wilcza 29 (1911) czy Waliców 14 (1912), które w trakcie działań wojennych doznały nie tylko zawalenia się stropów, ale również co najmniej części ścian zewnętrznych i wewnętrznych³⁶. Przykładem takim niewątpliwie jest także omawiana na łamach niniejszego tekstu kamienica przy ul. Marszałkowskiej 81, stanowiąca współcześnie jedyny zachowany relikwyt pierwotnej zabudowy zachodniej pierzei ulicy pomiędzy obecnym placem Konstytucji i ulicą Królewską. ■

Autor pragnie złożyć szczególne wyrazy wdzięczności Panu Andrzejowi Buchnerowi za przybliżenie losów rodziny Panczakiewiczów i udostępnienie archiwum rodzinnego, jak również Panu Sławomirowi Pieciukiewiczowi za pomoc w dostępie do kamienicy i możliwość udokumentowania zachowanych elementów jej wystroju architektonicznego, a także wyposażenia stałego.

picture W. Panczakiewicz eagerly placing his signature on documents that allowed the work of his own father to be obliterated, regardless of the political and architectural views and doctrines of the day.

That, of course, is not to say that the actions of the BOS did not lead to many late 19th- and early 20th-century tenements being either demolished or substantially altered in appearance after 1945. On the contrary – one cannot but agree that during that period, many fine examples of tenements erected between 1900 and 1914 were lost forever³⁴. This applied, in particular, to the houses that had once formed the western frontage of Marszałkowska st., the area earmarked for the construction of the Palace of Culture and Science, the eastern section of Nowowiejska st. (the site of what would then become the “Latawiec” housing estate) as well as high-rise tenements that were built in the vicinity of historic buildings³⁵. Today, many of the decisions concerning the demolition of the buildings that were still standing at the time may be seen as questionable and should perhaps be open to criticism. However, one should also bear in mind that many tenements which suffered extensive damage in years 1939-1945 have ultimately been brought back to a habitable condition by the BOS despite the fact that in many cases this was not only an excruciating task but it also appeared to be economically unsound. Examples of decisions of this kind are the tenements at 3 Górskiego st. (1910), 6 Jasna st. (1905), 19 Marszałkowska st. (1913), 41 Mokotowska st. (1911), 32 Sienna st. (1911), 3 Sienkiewicza st. (1913), 4 Sienkiewicza st. (1912), 29 Wilcza st. (1911) or 14 Waliców st. (1912), which have been damaged to such an extent that not just ceilings, but also many of the outer and inner walls have simply collapsed as a result³⁶. The tenement at 81 Marszałkowska st. discussed in the present article – the only surviving relic of the group of buildings that originally formed the western frontage between Królewska street and the Constitution Square – also remains an example of this trend. ■

The author would like to express his gratitude to Mr Andrzej Buchner for the insight into the history of the Panczakiewicz family and for making the family archives available as well as to Mr Sławomir Pieciukiewicz for his help in gaining access to the tenement house and in making it possible to document the surviving elements of its architectural décor and the original fixtures and fittings thereof.

Piotr Jakub Kilanowski, architekt, absolwent Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej. Od 2010 r. członek zespołu Pracowni Architektoniczno-Konserwatorskiej PROART. Współautor projektów przebudowy, rozbudowy i budowy budynków oraz wnętrz zabytkowych i historycznych w Warszawie i okolicy (m.in. koncepcja nowej fasady w kamienicy przy ul. Hożej 50, koncepcje odtworzenia fasad w kamienicach przy ul. Nowogrodzkiej 46 czy ul. Targowej 21, projekty wystroju klatek schodowych i przejazdów bramnych w kamienicach pod adresami: Górnośląska 7A, Hoża 50, Jagiellońska 27, Noakowskiego 16 czy Okrzei 26). Od 2011 r. doktorant na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. Zawodowo, naukowo i hobbystycznie zajmuje się kamienicami czynszowymi wznoszonymi w Europie Środkowej od około 1900 do 1914 r. Ponadto pasjonat architektury regionalnej, czynny rysownik, a także miłośnik kolei, hobbystycznie zajmujący się architekturą, taborem i infrastrukturą kolejową oraz modelarstwem wirtualnym i rzeczywistym. Autor artykułów w czasopismach „Ochrona Zabytków”, „Spotkania z Zabytkami” i „Świat Kolei”.

Piotr Jakub Kilanowski, architect, graduate of the Faculty of Architecture at the Warsaw University of Technology. From 2010 onwards, a member of the team of the PROART Architecture and Conservation Bureau. Co-author of the designs for alteration, extension and construction works and for the restoration of historic interiors in Warsaw and the neighbouring area, including the concept of a new façade for the tenement at 50 Hoża st., the concepts for the reconstruction of the façades of the tenements at 46 Nowogrodzka st. and 21 Targowa st. as well as designs for the staircase and gateway décor of the tenements at 7A Górnośląska st., 50 Hoża st., 27 Jagiellońska st., 16 Noakowskiego st. and 26 Okrzei st. A doctoral student at the Faculty of Architecture of the WUT from 2011 onwards. Tenement houses erected in Central Europe between 1900 and 1914 have long been the subject of his work and research as well as his hobby. He is also an active draughtsman fascinated by regional architecture and railways, one of his hobbies being railway architecture, infrastructure and rolling stock, including making both physical and virtual models thereof. Author of articles in the „Ochrona Zabytków”, „Spotkania z Zabytkami” and „Świat Kolei” magazines.

Przypisy

- 1 Por.: P. Kilanowski, *Dokumenty Biura Odbudowy Stolicy jako podstawowe źródło wiedzy na temat architektury, konstrukcji i wyposażenia nie zachowanych kamienic warszawskich projektu Henryka Stifelmana i Stanisława Weissa oraz Wacława Hep-pena i Józefa Napoleona Czerwińskiego*, „Ochrona Zabytków” 2015, nr 1, s. 195-211.
- 2 Por.: H. Kujawa (oprac.), *Studium historyczne kwartału zabudowy Marszałkowska-Wilcza-Poznańska-Hoża*, 1984, Miejskie Biuro Projektów „Warcent”, mps w Archiwum Mazowieckiego Konserwatora Zabytków.
- 3 Por.: P.T., *Trzy domy dochodowe w Warszawie zaprojektowane przez Ludwika Panczakiewicza*, „Przegląd Techniczny” 1905, nr 39, s. 465-466, tabl. XIX-XXIV.
- 4 Por.: *Hale targowe w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1901, nr 46, s. 461-462, tabl. LXII-LXV.
- 5 Jedną z jego pierwszych samodzielnych realizacji był pałac dla rosyjskiego arystokraty ks. Wasyla Dołgorukowa, wzniesiony przy ul. Litewskiej 6 w latach 1901-1903, por.: *Dom mieszkalny w Warszawie*, arch. L. Panczakiewicz, „Architekt” 1905, nr 1, s. 2 i 9.
- 6 P.T., *Trzy domy dochodowe...*, jw., s. 465.
- 7 Por.: K. Stefański, *Ludzie, którzy zbudowali Łódź – leksykon architektów i budowniczych miasta*, Łódź 2009, s. 139-140.
- 8 Por.: J. Roguska, *Detal i dekoracja w architekturze mieszkaniowej Warszawy w drugiej połowie XIX i na początku XX w.; wystrój schodów. Zarys typologii i ewolucji wybranych elementów*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2008, nr 1, s. 77.
- 9 P.T., *Trzy domy dochodowe...*, jw., s. 465.
- 10 M. Orłowicz, *Krótki ilustrowany przewodnik po Warszawie z 96 ilustracjami w tekście, planem miasta i mapą okolicy*, Warszawa 1922, s. 201.
- 11 J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 10, Warszawa 2004, s. 153, 212-215.
- 12 J. Roguska, *Środowisko architektoniczne Warszawy na przełomie XIX i XX w. (1890-1914)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1974, nr 3, s. 225.

Endnotes

- 1 Cf.: P. Kilanowski, *Dokumenty Biura Odbudowy Stolicy jako podstawowe źródło wiedzy na temat architektury, konstrukcji i wyposażenia nie zachowanych kamienic warszawskich projektu Henryka Stifelmana i Stanisława Weissa oraz Wacława Hep-pena i Józefa Napoleona Czerwińskiego*, „Ochrona Zabytków” 2015, no. 1, pp. 195-211.
- 2 Cf.: H. Kujawa (ed.), *Studium historyczne kwartału zabudowy Marszałkowska-Wilcza-Poznańska-Hoża*, 1984, Miejskie Biuro Projektów „Warcent”, typescript in Archive of the Regional Monument Inspector for the Mazowsze province.
- 3 Cf.: P.T., *Trzy domy dochodowe w Warszawie zaprojektowane przez Ludwika Panczakiewicza*, „Przegląd Techniczny” 1905, no. 39, pp. 465-466, fig. XIX-XXIV.
- 4 Cf.: *Hale targowe w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1901, no. 46, pp. 461-462, fig. LXII-LXV.
- 5 One of first projects designed by himself was the palace for the Russian aristocrat, duke Vasyl Dołgorukov, built at 6 Litewska st. in years 1901-1903, cf.: *Dom mieszkalny w Warszawie*, arch. L. Panczakiewicz, „Architekt” 1905, no. 1, p. 2 i 9.
- 6 P.T., *Trzy domy dochodowe...*, op. cit., p. 465.
- 7 Cf.: K. Stefański, *Ludzie, którzy zbudowali Łódź – leksykon architektów i budowniczych miasta*, Łódź 2009, pp. 139-140.
- 8 Cf.: J. Roguska, *Detal i dekoracja w architekturze mieszkaniowej Warszawy w drugiej połowie XIX i na początku XX w.; wystrój schodów. Zarys typologii i ewolucji wybranych elementów*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2008, no. 1, p. 77.
- 9 P.T., *Trzy domy dochodowe...*, op. cit., p. 465.
- 10 M. Orłowicz, *Krótki ilustrowany przewodnik po Warszawie z 96 ilustracjami w tekście, planem miasta i mapą okolicy*, Warsaw 1922, p. 201.
- 11 J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, vol. 10, Warsaw 2004, p. 153, 212-215.
- 12 J. Roguska, *Środowisko architektoniczne Warszawy na przełomie XIX i XX w. (1890-1914)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1974, no. 3, p. 225.

- 13 P. Kilanowski, *Dokumenty Biura Odbudowy Stolicy...*, jw.
- 14 J. Roguska, *Wpływ przepisów na kształtowanie zabudowy Warszawy w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1980, nr 3-4, s. 289.
- 15 W.C. Krassowski, *Problemy architektury polskiej. Schematy planów budynków mieszkalnych*, Warszawa 2007, s. 29.
- 16 Na przykład w kamienicach pod adresami: Al. Jerozolimskie 49/d. 43 (1913), Górskiego 3 (1910), Marszałkowska 25 (1911), Marszałkowska 81A (1906) czy Noakowskiego 12 (1910).
- 17 Podobne rozwiązania architekt wykorzystał m.in. w kamienicach pod adresami: Al. Jerozolimskie 47/d. 41, Lwowska 11, Marszałkowska 6, Sienna 5/7, Przeskok 4 i Żurawia 4.
- 18 Por.: L.P. [Ludwik Panczakiewicz], *Dwa domy dochodowe w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1907, nr 47, s. 572-573, Tabl. XXVI-XXVIII.
- 19 Analogiczne podziały zachowały się do czasów współczesnych w reprezentacyjnych klatkach formalnie podobnej kamienicy w Al. Jerozolimskich 47/d. 41.
- 20 A. Szkurlat, *Secesja w architekturze Warszawy*, Warszawa 1999, s. 68.
- 21 Por.: J. Rembiewska, M. Maślanka (Pracownie Konserwacji Zabytków ZAMEK), *Inwentaryzacja arch.-bud. budynek zabytkowy Warszawa Al. Jerozolimskie 47*, Warszawa 2003, mps w zbiorach Zarządu Gospodarowania Nieruchomościami.
- 22 L.P. [Ludwik Panczakiewicz], *Dwa domy dochodowe...*, jw.
- 23 J. Roguska, *Wpływ przepisów...*, jw., s. 296.
- 24 Por.: Akta Biura Odbudowy Stolicy, *Marszałkowska 81*,teczka, sygn. 14/1240, Wydział Archiwum Biura Administracyjno-Gospodarczego Urzędu m.st. Warszawy.
- 25 H. Stifelman, S. Weiss, *Dom dochodowy przy ul. Marszałkowskiej w Warszawie*, „Architekt” 1906, nr 11, s. 255-258, tabl. XLIX.
- 26 Por.: P. Kilanowski, *Wkład architektów łódzkich w budownictwo warszawskie na początku XX w.*, „Spotkania z Zabytkami” 2014, nr 5-6, s. 18-25.
- 27 P.T., *Dom dochodowy przy ul. Służewskiej Nr. 3 w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1905, nr 25, s. 303-304, tabl. XIV-XVI; M.T. [Mikołaj Tołwiński], *Dom dochodowy przy ul. Służewskiej w Warszawie*, „Architekt” 1903, nr 9, s. 94.
- 28 P. Kilanowski, *Dokumenty Biura Odbudowy Stolicy...*, jw., s. 204-207.
- 29 Por.: Akta Biura Odbudowy Stolicy, *Marszałkowska 81*,teczka, sygn. 4335, Archiwum Państwowe w Warszawie.
- 30 Tamże, s. 2 i 21.
- 31 P.T., *Trzy domy dochodowe...*, jw., s. 465.
- 32 Por.: *Kroniki rodziny Panczakiewicz zgromadzone przez Stanisława Panczakiewicza i uporządkowane przez Andrzeja Buchnera (wnuka Ludwika Panczakiewicza)*, spisane w listopadzie 2012 r.
- 33 Por.: *Korespondencja, zlecenia, protokoły, plany i fotografie – kamienica Marszałkowska 81*, Warszawa 1947,teczka, sygn. 14/1240, Wydział Archiwum Biura Administracyjno-Gospodarczego Urzędu m.st. Warszawy.
- 34 Między innymi budynki pod adresami: Al. Ujazdowskie 19 (1905), Marszałkowska 25 (1910), Marszałkowska 137 (1906) czy Służewska 3 (1903).
- 35 Na przykład pod adresami: Krakowskie Przedmieście 16/18 (1909), Miodowa 3 (1911) czy Nowy Zjazd 7 (1910).
- 36 Por.: P. Kilanowski, *Wkład architektów łódzkich...*, jw., a także: P. Kilanowski, *Dokumenty Biura Odbudowy Stolicy...*, jw., s. 204-207.
- 13 P. Kilanowski, *Dokumenty Biura Odbudowy Stolicy...*, op. cit.
- 14 J. Roguska, *Wpływ przepisów na kształtowanie zabudowy Warszawy w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1980, no. 3-4, p. 289.
- 15 W.C. Krassowski, *Problemy architektury polskiej. Schematy planów budynków mieszkalnych*, Warsaw 2007, p. 29.
- 16 For instance in tenement houses at: Al. Jerozolimskie 49/former 43 (1913), Górskiego 3 (1910), Marszałkowska 25 (1911), Marszałkowska 81A (1906) or Noakowskiego 12 (1910).
- 17 The architect used similar forms, *inter alia*, in houses at: Al. Jerozolimskie 47/former 41, Lwowska 11, Marszałkowska 6, Sienna 5/7, Przeskok 4 i Żurawia 4.
- 18 Cf.: L.P. [Ludwik Panczakiewicz], *Dwa domy dochodowe w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1907, no. 47, pp. 572-573, fig. XXVI-XXVIII.
- 19 Analogous features are preserved up-to-now in staircases of formally similar house at Jerozolimskie av., no. 47/former 41.
- 20 A. Szkurlat, *Secesja w architekturze Warszawy*, Warsaw 1999, p. 68.
- 21 Cf.: J. Rembiewska, M. Maślanka, *Inwentaryzacja arch.-bud. budynek zabytkowy Warszawa Al. Jerozolimskie 47*, Warsaw 2003, typescript in collection of the Property Administration Board.
- 22 L.P. [Ludwik Panczakiewicz], *Dwa domy dochodowe...*, op. cit.
- 23 J. Roguska, *Wpływ przepisów...*, op. cit., p. 296.
- 24 Cf.: Documents of the BOS, *Marszałkowska 81*, file, sygn. 14/1240, Archive Department of the Administration Bureau of the Capital City of Warsaw Office.
- 25 H. Stifelman, S. Weiss, *Dom dochodowy przy ul. Marszałkowskiej w Warszawie*, „Architekt” 1906, no. 11, pp. 255-258, fig. XLIX.
- 26 Cf.: P. Kilanowski, *Wkład architektów łódzkich w budownictwo warszawskie na początku XX w.*, „Spotkania z Zabytkami” 2014, no. 5-6, pp. 18-25.
- 27 P.T., *Dom dochodowy przy ul. Służewskiej Nr. 3 w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1905, no. 25, pp. 303-304, fig. XIV-XVI; M.T. [Mikołaj Tołwiński], *Dom dochodowy przy ul. Służewskiej w Warszawie*, „Architekt” 1903, no. 9, p. 94.
- 28 P. Kilanowski, *Dokumenty Biura Odbudowy Stolicy...*, op. cit., pp. 204-207.
- 29 Cf.: Documents of the BOS, *Marszałkowska 81*, file, sygn. 4335, State Archive in Warsaw.
- 30 Ibid., p. 2 i 21.
- 31 P.T., *Trzy domy dochodowe...*, op. cit., p. 465.
- 32 Cf.: *Kroniki rodziny Panczakiewicz zgromadzone przez Stanisława Panczakiewicza i uporządkowane przez Andrzeja Buchnera (wnuka Ludwika Panczakiewicza)*, written down in November 2012.
- 33 Cf.: *Korespondencja, zlecenia, protokoły, plany i fotografie – kamienica Marszałkowska 81*, Warsaw 1947, file, sygn. 14/1240, Department of the Administration Bureau of the Capital City of Warsaw Office.
- 34 *Inter alia* the buildings at: Al. Ujazdowskie 19 (1905), Marszałkowska 25 (1910), Marszałkowska 137 (1906) or Służewska 3 (1903).
- 35 For instance at: Krakowskie Przedmieście 16/18 (1909), Miodowa 3 (1911) or Nowy Zjazd 7 (1910).
- 36 Cf.: P. Kilanowski, *Wkład architektów łódzkich...*, op. cit., also: P. Kilanowski, *Dokumenty Biura Odbudowy Stolicy...*, op. cit., pp. 204-207.

Bibliografia / Bibliography

- Akta Biura Odbudowy Stolicy, *Marszałkowska 81*,teczka, sygn. 4335, Archiwum Państwowe w Warszawie.
- Akta Biura Odbudowy Stolicy, *Marszałkowska 81*,teczka, sygn. 14/1240, Wydział Archiwum Biura Administracyjno-Gospodarczego Urzędu m.st. Warszawy.
- Barański M, Sołtan J., *Warszawa – ostatnie spojrzenie: niemieckie fotografie lotnicze sprzed sierpnia 1944*, Warszawa 2004.
- Dom dochodowy w Warszawie*, arch. L. Panczakiewicz, „Architekt” 1905, nr 7.
- Dom mieszkalny w Warszawie*, arch. L. Panczakiewicz, „Architekt” 1905, nr 1.
- Hale targowe w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1901, nr 46.
- Kilanowski P., *Dokumenty Biura Odbudowy Stolicy jako podstawowe źródło wiedzy na temat architektury, konstrukcji i wyposażenia nie zachowanych kamienic warszawskich projektu Henryka Stifelmana i Stanisława Weissa oraz Wacława Heppena i Józefa Napoleona Czerwińskiego*, „Ochrona Zabytków” 2015, nr 1.
- Kilanowski P., *Wkład architektów łódzkich w budownictwo warszawskie na początku XX w.*, „Spotkania z Zabytkami” 2014, nr 5-6.
- Kościół pod wezwaniem Zbawiciela w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1901, nr 2; nr 19; nr 20; nr 22; nr 23; nr 42; nr 43; nr 44.
- Krassowski W.C., *Problemy architektury polskiej. Schematy planów budynków mieszkalnych*, Warszawa 2007.
- Kroniki rodziny Panczakiewicz zgromadzone przez Stanisława Panczakiewicza i uporządkowane przez Andrzeja Buchnera (wnuka Ludwika Panczakiewicza)*, spisane w listopadzie 2012 r.
- Kujawa H. (oprac.), *Studium historyczne kwartałów zabudowy*, t. 1-12, 1982-1984, Miejskie Biuro Projektów „Warcent”, mps w Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.
- L.P., *Dwa domy dochodowe w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1907, nr 47.
- Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
- Łupienko A., *Kamienice czynszowe Warszawy 1864-1914*, Warszawa 2015.
- M.T., *Dom dochodowy przy ul. Służewskiej w Warszawie*, „Architekt” 1903, nr 9.
- Majewski J.S., *Marszałkowska 81*, „Gazeta Wyborcza” 6.12.2002.
- Majewski J.S., *Warszawa nieodbudowana. Metropolia belle epoque*, Warszawa 2005.
- Miller H., *Inwentaryzacja budowlana bud. mieszkalnego ul. Marszałkowska 81*, Warszawa 1967, mps w zbiorach Zarządu Gospodarowania Nieruchomościami.
- Miłobędzki A., *Warszawa około roku 1900: scena architektoniczna i jej aktorzy*, [w:] Krakowski P., Purchla J. (red.), *Sztuka około 1900 w Europie Środkowej: centra i prowincje artystyczne. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 20-24 października 1994*, Kraków 1997.
- O Archiwum Biura Odbudowy Stolicy*, „Krajobraz Warszawski” 2011, nr 124.
- Orłowicz M., *Krótki ilustrowany przewodnik po Warszawie z 96 ilustracjami w tekście, planem miasta i mapą okolicy*, Warszawa 1922.
- P.T. *Dom dochodowy przy ul. Służewskiej Nr. 3 w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1905, nr 25.
- P.T., *Trzy domy dochodowe w Warszawie zaprojektowane przez Ludwika Panczakiewicza*, „Przegląd Techniczny” 1905, nr 39.
- Panczakiewicz L., *Dom przy ulicy Jerolimskiej w Warszawie*, „Architekt” 1906, nr 4.
- Rembiewska J., Maślanka M. (Pracownice Konserwacji Zabytków ZAMEK), *Inwentaryzacja arch.-bud. budynek zabytkowy Warszawa Al. Jerolimskie 47*, Warszawa 2003, mps w zbiorach Zarządu Gospodarowania Nieruchomościami.
- Roguska J., *Detal i dekoracja w architekturze mieszkaniowej Warszawy w drugiej połowie XIX i na początku XX w.; wystrój schodów. Zarys typologii i ewolucji wybranych elementów*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2008, nr 1.
- Roguska J., *Środowisko architektoniczne Warszawy na przełomie XIX i XX w. (1890-1914)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1974, nr 3.
- Roguska J., *Wpływ przepisów na kształtowanie zabudowy Warszawy w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1980, nr 3-4.
- Stifelman H., Weiss S., *Dom dochodowy przy ul. Marszałkowskiej w Warszawie*, „Architekt” 1906, nr 11.
- Szkurlat A., *Secesja w architekturze Warszawy*, Warszawa 1999.
- Włodarkiewiczowa J., *Gmachy Szkół Powszechnych m.st. Warszawy pobudowane w latach 1925-1928*, Warszawa 1928.
- Zakrzewska M., *Ludwik Panczakiewicz architekt warszawski*, „Stolica” 1979, nr 48.
- Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1-15, Warszawa 1995-2012.